

आकांक्षापुढती येथे गगन ठेंगणे

विकलांग पुनर्वसनाच्या
स्फुर्तीदायी यशकथा

आकांक्षापुढती येथे गगन ठेंगणे

विकलांग पुनर्वसनाच्या
स्फूर्तीदायी यशकथा

लेखन
प्रशांत खुंटे

मार्गदर्शन
डॉ. सतीश गोगुलवार

आकांक्षापुढती येथे गगन ठेंगणे
विकलांग पुनर्वसनाच्या स्फूर्तीदायी यशकथा

प्रकाशक
आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी (२०१९)

लेखन
प्रशांत खुंटे

मार्गदर्शन
डॉ. सतीश गोगुलवार

सहाय्य
संगीता तुमडे, मुकेश शेंडे,
सपन वाघमारे, सुर्या शर्मा

मुखपृष्ठ चित्रं
रेश्मा बर्वे

आतील मांडणी
संदीप साळुंके

पत्ता : आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी
मु. पोस्ट. तालुका-कुरखेडा, जिल्हा-गडचिरोली,
पिन : ४४१२०९, महाराष्ट्र.

स्वागतमूल्य
₹१२५

प्रस्तावना | ०५

भाग
१

संघटनेचं बळ

संगीता तुमडे | १२
यशवंत पाटणकर | २२
निशा जांभुळकर | २६
शारदाबाई लक्षणे | ३०
उत्तरा उईके | ३४

भाग
२

विकलांग तरूणांना रोजगारांचं पाठबळ

स्वाती पण्णीकर | ४०
रामकृष्ण कुकडे | ४३
विजय भुरे | ४६
राजेंद्र पाटील | ५०
किर्ती - सागर | ५३
मिनू गजभिये / गायत्री राऊत | ५७

भाग
३

विकलांगांचं सामाजिक पुनर्वसन

वंदना बगमारे | ६२
कान्हाजी भुते | ६६
भूपती धाकडे | ७०
रेखा उर्फ निर्मला चौधरी | ७३
शेषराव बर्डे | ७७

प्रस्तावना

► विकलांग हा समाजातील सर्वाधिक दुर्लक्षित वर्ग-घटक. 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'ने साधारणतः २००३ पासून या घटकांतील व्यक्तींच्या प्रश्नांकडे अधिक सजगतेने पाहायला सुरुवात केली. खरेतर तीन दशकांहूनही अधिक काळ 'आम्ही' गावस्तरावर लोकशाही प्रक्रिया रूजवण्याचे प्रयोग करत आहोत. सार्वजनिक आरोग्य, रोजगार हमी, जंगलांवरील आदिवासींचे अधिकार अशा अनेकविध क्षेत्रात आम्ही हस्तक्षेप केला. अनेक प्रयोगांमधून नवं भान आलं. वेगवेगळ्या प्रयोगांतून निरनिराळे 'धडे'ही शिकलो. आदिवासी, ग्रामीण, गरीब शेतमजूर, शहरी झोपडपट्ट्यांतील नागरिक अशा अनेकांच्या सोबतीने आम्ही 'स्वशासना'चे प्रयोग केले. लोकशाहीची मुळं रूजवणं हे 'आम्ही'च्या कामाचं मध्यवर्ती सूत्र राहिलं आहे. त्याच मालिकेत विकलांग व्यक्तींचा आवाज लोकशाही प्रक्रियेत बुलंद करण्याचा प्रयोग 'आम्ही' करू पाहत आहोत.

शहरी गरीब, ग्रामीण शेतकरी व शेतमजूर, आदिवासी, महिला, बालके अशा सर्वच घटकांच्या विविध प्रश्नांसोबत आम्ही लोकांसोबत राहिलो आहोत, त्यामुळे विकलांगांच्या समस्यांना आम्ही स्वतंत्र पाहिलं नाही. विकासप्रक्रियेत परिघाबाहेर ढकललेल्या कुठल्याही घटकाचे प्रश्न अलिप्तपणे सोडवायचा प्रयत्न केला की तो घटकही काहीसा वेगळा पडतो, असा आमचा अनुभव आहे. त्यामुळे समाजातील विविध प्रश्नांवर हस्तक्षेप करत असताना, एकूण सामाजिक घुसळणीच्या प्रक्रियेत आम्ही विकलांगांच्या प्रश्नांनाही अजेंड्यावर आणण्याच्या प्रयत्नात आहोत.

'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'च्या माध्यमातून गडचिरोली, चंद्रपूर, भंडारा व गोंदिया चार जिल्ह्यात विकलांग व्यक्तींची संघटना बांधली गेलीय. विकलांगांनी विकलांगांकरिता कार्यरत ठेवलेली ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण संघटना म्हणता येईल. १३९ गावे या संघटनेचे सदस्य आहेत. अस्थिव्यंग, अंध, मतिमंद, मुकबधिरांपासून कुष्ठरूग्ण व सिकलसेल ॲनिमियापर्यंत विकलांगतेचा मोठा पट असलेले स्त्री-पुरूष या संघटनेत सक्रीय आहेत. संघटनेच्या माध्यमातून विकलांग व्यक्तींचे ८३ बचत गट सध्या (२०१९पर्यंत) कार्यरत आहेत.

संघटनेचं कार्य विकेंद्रीत तत्वांवर सुरू राहावं यासाठी विभागीय स्तरावर १० परिसर संघ व ५ तालुका संघटना कार्यरत आहेत. दर महिन्याच्या ठराविक तारखांना या फेडरेशन, परिसर संघ व बचत गटांच्या नियमित सभा होतात. या सभामधून स्थानिक विकलांगांच्या समस्या पटलावर येतात नि त्यांच्यावर मार्गही विकलांग व्यक्तीच काढतात. बसप्रवासात सवलत मिळवून घेणे, घरकुल योजनांचा लाभ, पेन्शन योजना व अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र मिळवणं ही संघटनेची मुख्य कामं असली, तरी रोजगार हमी योजनेत विकलांगांचे हक्क प्रस्थापित करणे यासारखी 'हटके' कामंही संघटना जोमाने करत आहे.

लोकशाहीचा परिघ विस्तारण्याचाच प्रयोग आम्ही याद्वारे करू पाहत आहोत. वरकरणी विकलांगांना उपजिविकेचे साधन उपलब्ध करून देणे असं या कामाचं स्वरूप दिसत असलं, तरी त्याचा अंतःस्थ भाव व्यापक राहिला आहे. विकलांग व्यक्तींसोबतचं काम मूळ धरत गेलं तसतसं जीवनाचं एक अनोखं दालनच उमलताना आम्ही पाहिलं; अनुभवलं. पराकोटीच्या प्रतिकूल परिस्थितीला टक्कर देत जीवनाची उमेद वाढवणारी मंडळी या प्रवासात भेटली. यातल्या काही निवडक व्यक्तींची ओळख या पुस्तिकेच्या माध्यमातून करून देत आहोत.

२०११ मधील राष्ट्रीय लोकसंख्या सर्वेक्षणानुसार भारतात विकलांग व्यक्तींची संख्या २६.८ दशलक्ष आहे. म्हणजे एकूण लोकसंख्येत २.२१ टक्के लोक विविध प्रकारच्या अपंगत्वाने पिडीत आहेत. साधारणतः १५ दशलक्ष पुरुष नि ११.८ दशलक्ष महिलांशी निगडित ही समस्या आहे. एकूण लोकसंख्येतील ६९% विकलांग व्यक्ती ग्रामीण भागात आहेत. लहान बालके आणि तरुणांमध्ये वाढणारं अपंगत्व ही आपल्यापुढील एक तीव्र समस्या आहे. म्हणजे देशाच्या विकासाचा विचार केल्यास लोकसंख्येतील उत्पादक क्षमतेची निगडितही ही समस्या आहे. एक विलक्षण नोंदवण्यासारखी आकडेवारी म्हणजे भारतात सर्वाधिक विकलांग व्यक्ती महाराष्ट्रात (११.०५%) आहेत. आणि दुसरीकडे २०२५ पर्यंत महाराष्ट्राचा देशातील जीडीपीतील वाटा २०% पर्यंत वाढेल अशी एक शक्यता वर्तवली जात आहे. या पार्श्वभूमीवर राज्यातील अपंगाचं प्रमाण ही चिंतेची बाब मानायला हवी का? आमच्या अनुभवांच्या आधारे या प्रश्नाचं उत्तर 'नाही!' असं आहे.

समाजात आपल्याला मुख्यतः जात, वर्ग, धर्म व राष्ट्रीयत्वाच्या आधारे भेदाभेद आढळतात. पण शारिरिक क्षमतेच्या आधारेही पराकोटीचा आप-परभाव दिसून येतो. विकलांगांना आपण दुजाभावाने वागवतोय हे जवळपास आपल्या लक्षातही येत नाही. त्यामुळे सुरदास, फगडा, चकणा, बहिरा वगैरे

संबोधनांमध्ये फारसं कुणाला काही वावगंही वाटत नाही. दैनंदिन व्यवहारातील अपमान विकलांगांच्या वाट्याला येतातच पण समाज म्हणून आपण या व्यक्तींच्या विकासाची वाटही रोखून धरली आहे. २००६ मध्ये युनायटेड नेशन्सने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर 'राईटस् ऑफ पर्सन्स वुईथ डिसेबिलिटी' हा जाहिरनामा प्रसिद्ध केला. जगातील अन्य देशांप्रमाणेच भारतानेही या जाहिरनाम्याला स्वीकारले आहे. या जाहिरनाम्यानुसार विकलांग केवळ कल्याणकारी योजनांचे लाभार्थी राहिलेले नाहीत. कुणाही नागरिकांप्रमाणे विकलांगांच्या हक्कांचं संरक्षण ही आता सरकारची जबाबदारी झाली आहे. भारतात विकलांगांच्या हक्कांचं संरक्षण करण्यासाठी 'पर्सन्स वुईथ डिसेबिलिटी (इक्वल अपॉर्च्युनिटीज, प्रोटेक्शन ऑफ राईटस् अँड फुल पार्टीसिपेशन' हा कायदा १९९५ पासून अस्तित्वात आहे. या कायद्याने विकलांगांना शासकीय नोकरीत ४% आरक्षणही दिलंय. पण आरक्षणाचा अनुशेष ही तर दूरचीच बाब, साध्या साध्या सुविधा पुरवण्यातही आपण कमी पडत आहोत. ट्रेनमध्ये विकलांगांचे स्वतंत्र डबे आहेत, पण त्यामधून धडधाकट व्यक्ती राजरोसपणे चढतात, हॉस्पिटल्समध्ये मुकबधिरांच्या समस्या डॉक्टरांना सांगू शकतील असे दुभाषक नाहीत, इमारतींमध्ये विकलांगांना सुविधाजनक ठरतील अशी शौचालयं नाहीत. विकलांगांच्या शाळा, त्यातील शिक्षक भरती, सोयीसुविधा इत्यादी समस्यांची जंत्री तर बरीच मोठी आहे.

अपंगत्व जसं जन्माजात असतं, तसंच ते अपघातांतूनही येतं. त्याहूनही समाज म्हणून आपण नाकारलेल्या जबाबदारीतूनही ते वाढीला लागतं. ग्रामीण भागातील आरोग्य सुविधांची दयनीय अवस्था अपंगात्वाला कारणीभूत नाही का? डोळ्यांना झालेल्या जंतुलागणीवर प्रथमोपचार सुविधा खेड्यांमध्ये आहेत का? काही प्रकारची अस्थिविकलांगता तर वैद्यकीय सुविधांच्या अभावांतूनच फोफावते. मुकबधिरांसाठीच्या मुबलक शैक्षणिक सुविधा नाहीत, त्यामुळे शारिरिकदृष्ट्या धडधाकट असलेले मूकबधिर इच्छा असूनही सर्वसामान्यांप्रमाणे जगू शकत नाहीत. अपंगत्वाशी निगडित सामाजिक कलंक, गैरसमजुती, अंधश्रद्धा यामुळेही आपण विकलांगांना मुख्य प्रवाहापासून वंचित करतो. शासनाकडून अपंगांसाठी राबवल्या जाणाऱ्या योजनांतून अपंगांना तुटपुंजी मदत मिळते. पण ती देतानाही आपण उपकारकर्त्यांचा आव आणतो. अशा वातावरणात अपंगांचं जग दिवसेंदिवस अंधकारमय बनत आहे.

या पार्श्वभूमीवर 'आम्ही' विकलांगांच्या प्रश्नांकडे पाहत आहोत. स्वयंसेवी संस्था म्हणून एखादं वसतीगृह, शाळा किंवा आश्रम काढण्याचा पर्याय आमच्यापुढेही होता. पण आम्ही तो नाकारला. समाजिक जबाबदारीचं भान

राखून विकलांग पुनर्वसनाचे पर्याय आम्ही शोधू लागलो.

‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’च्या माध्यमातून २००३ साली विकलांगांचं ‘कम्युनिटी बेस रिहॅबिलिटेशन’ अर्थात समाजाधारित पुनर्वसन यासाठी प्रयत्न सुरू झाले. आम्ही सुरुवातीला कुरखेडा व कोरची तालुक्यात एक सर्वेक्षण करायचं ठरवलं. या सर्वेक्षणात ७६०० लोकसंख्येत आम्हाला १२१ विकलांग आढळले. (प्रत्यक्षात हा आकडा मोठाही असू शकला असता, पण संस्थेच्या मर्यादित मनुष्यबळाच्या आधारे सर्वेक्षण केलेलं असूनही आम्ही बऱ्याच विकलांगांशी संपर्क साधण्यात यशस्वी होवू शकलो.) या सर्वेक्षणातील धक्कादायक बाब म्हणजे १२१ पैकी केवळ पाच विकलांगांकडे अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र होतं. याचा अर्थ बाकी विकलांग शासनाच्या दृष्टीने अस्तित्वातच नव्हते. पर्यायाने या व्यक्तींची समस्याही अस्तित्वात नव्हती असा त्याचा अर्थ!

लोकसंख्या सर्वेक्षणात ज्यांची दखलच नाही, त्यांच्यासाठीच्या योजनांवर आर्थिक तरतूद किती होणार? हा फारच कळीचा प्रश्न आहे. विकलांग व्यक्तींमध्येही जागृतीचा अभाव असल्याने तेदेखील शासकीय योजनांचं सहाय्य घेत नाहीत. म्हणून मग आम्ही विकलांगांमध्ये त्यांच्या हक्कांची जागृती घडवण्याचं कार्य हाती घेतलं. त्यासाठी संघटना बांधणी सुरू केली. या संघटना बांधणीचं माध्यम म्हणून विकलांगांचे बचत गट स्थापन केले. या बचत गटांची फेडरेशन निर्माण केली. त्यापुढे जाऊन २०१६ पासून नागपूरमध्ये विकलांगांसाठी खास रोजगार केंद्राची उभारणी केली. या केंद्रामार्फत विकलांग तरूणांना रोजगारक्षम कौशल्य दिली. पुणे, हैद्राबाद, मुंबई, दिल्ली, बंगलोरसारख्या मोठ्या शहरांतील खासगी कंपन्यांशी संपर्क साधला. रोजगार पुरवठा करणाऱ्या आस्थापनांमध्ये विकलांगांच्या नोकऱ्यांसाठी प्रयत्न केले. या प्रयोगातून शेकडो तरूणांना रोजगार मिळाला आहे.

संस्थेने नियमितपणे विकलांग व्यक्तींचे हक्क व रोजगार मिळवून देण्यासाठी त्यांची अनेक प्रशिक्षण शिबिरं आयोजित केलीत. या प्रशिक्षणांमध्ये विकलांग व्यक्तींसाठीचे कायदे, त्यांचे हक्क यांची जाणीव करून देण्यात आलीय. अंध व्यक्तींची वावरण्याची क्षमता वाढवणारी खास शिबिरेही संस्थेने आयोजित केली. ग्रामीण भागातील अनेक गरीब अंध शाळांमध्ये गेलेले नसतात, त्यामुळे अंधशाळांमध्ये मिळणारं हे शिक्षण त्यांच्यापर्यंत पोहोचतच नाही, आम्ही अशा प्रौढ अंधांना प्रशिक्षित केलं. त्यामुळे ही मंडळी ‘घराबाहेर’ पडू शकली; स्वावलंबनाचे मार्ग शोधू लागली.

शासन आदेशानुसार ग्रामपंचायत, नगरपंचायत, नगरपरिषद व जिल्हा परिषद पातळीवर पूर्वी ३ टक्के व आता ५ टक्के निधी विकलांग व्यक्तींसाठी

उपयोगात आणण्याची तरतूद आहे. पण या तरतुदीची अंमलबजावणी होत नाही. संघटनेच्या कार्यक्षेत्रात आम्ही या निधीचा आग्रह धरला. महाराष्ट्रात या स्वरूपाचे काम गाव-तालुका व जिल्हास्तरावर निर्माण करून बहुदा अन्य कुठेही झाले नसावे. या कामासाठी गावोगाव बैठका घेवून विकलांगांना या निधीबद्दल जागृत करण्यात आले. ग्रामपंचायतींनी या दिशेने पावले उचलावीत यासाठी पंचायत राज प्रतिनिधींना प्रवृत्त करण्यात आलं. त्यामुळे गावोगाव आंतरराष्ट्रीय विकलांग दिवस, दृष्टी दिन इत्यादी कार्यक्रम साजरे होवू लागले. परिणामी विकलांग व त्यांचे प्रश्न प्रखरपणे पुढे येऊ लागलेत.

कायदेशीर तरतुदीनुसार विकलांगांना सार्वजनिक ठिकाणी विरंगुळ्याची जागा, स्वच्छतागृह असायला हवीत. ही तरतूद प्रत्यक्षात येण्यासाठीही आम्ही प्रयत्न केले. त्यामुळे गडचिरोली जिल्हा परिषदेच्या कार्यालयात बदल झाले. विकलांगांना सुविधाजनक असतील अशा स्वच्छतागृहांची बांधकामं झाली.

समाजात स्त्रियांचं स्थान दुय्यम, त्यात ती स्त्री विकलांग असल्यास तिला समाजात क्वचितच स्थान मिळवता येतं. जनकल्याण अपंग संघटनेने मात्र मुद्दाम विकलांग स्त्रियांना नेतृत्व संधी दिल्या आहेत. या संघटनेची धुरा संगीता तुमडे हीने सांभाळलेली आहे. संगीताच्या योगदानामुळे कित्येक विकलांग महिला आज सन्मानाने जगू लागल्या आहेत. संघटनेचं काम विकलांग महिलाच प्रामुख्याने पुढे नेत आहेत.

विकलांगांच्या स्वावलंबनासाठी जुन्या साड्यांपासून पायदान व दोऱ्या बनवणे, किराणा दुकान, ब्रेड, कॅलेंडर, फिनाईल-सोपपावडर बनवून विकणे त्याचबरोबर शेळीपालन अशा अनेकविध कुटुरिउद्योगातून विकलांगांना स्वावलंबनाची दिशा संघटना दाखवत आहे.

या प्रयोगांच्या माध्यमातून विकलांगांच्या विश्वात आम्ही स्थान मिळवलंय. या परिघाबाहेरच्या जगात अनेक काजवे टिमटिमताना दिसले. अभाव व उमेदीचं विश्वरूप दर्शनच घडलं. त्याचा कवडसा पकडण्याचा प्रयत्न आम्ही या पुस्तिकेतून करत आहोत. या पुस्तिकेतून तीच आशा व उमेद आपल्यापर्यंत आम्ही पोहोचवू पाहत आहोत. या पुस्तिकेतील सत्यकथामधून आपणास प्रेरणा मिळो ही सदिच्छा! ■

- डॉ. सतीश गोगुलवार

भाग १

संघटनेचं बळ

‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’ संस्थेने २००३ पासून विकलांगांच्या प्रश्नात हस्तक्षेपांना सुरुवात केली. विकलांगाकरिता आश्रम किंवा वसतीगृह काढणं संस्थेला सहज शक्य होतं. पण संस्थेने विकलांगांना त्यांचे प्रश्न त्यांनाच सोडवू देण्याचा पर्याय स्वीकारला. त्यासाठी ‘जनकल्याण अपंग जन संघटनेची’ स्थापना केली. सध्या चार जिल्ह्यांमध्ये ही संघटना कार्यरत आहे. संघटनेमुळे ग्रामीण क्षेत्रातील हजारो विकलांगांना आत्मविश्वास गवसलाय. या संघटनेच्या माध्यमातून जीवनाचा कायापालट घडवणाऱ्या काही निवडक यशकथा...

संगीता तुमडे

‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’ या संस्थेने गडचिरोली, चंद्रपुर, भंडारा व गोंदीया या जिल्ह्यांमध्ये विकलांगांची संघटना उभारलीय. विकलांगांनी विकलांगासाठी स्थापन केलेल्या या संघटनेच्या उभारणीत संगीता तुमडे यांचा सिंहाचा वाटा. संगीता स्वतः रूढार्थाने अपंग नाहीत. पण अपंग असण्यातली अनुभूती त्यांना कोडग्रस्त असल्याने मिळाली. त्यामुळे विकलांग जीवनातील कोंडीचं चक्रव्यूह भेदण्याचं ज्ञान त्यांना जणू उपजतच होतं. परिणामी एक हजारांहून अधिक विकलांग आपल्या हक्कांसाठी संघटित झाले. एरवी श्रमा धारित ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत विकलांगांना भीक व अवहेलनाच मिळते. संगीताने मात्र अधूपणातलं मर्म नि सामर्थ्यही ओळखलं. त्यामुळेच ‘जनकल्याण अपंग संघटने’ने अनेकांना अस्मितेसोबतच उदरनिर्वाहाची सन्मानजनक साधनही उपलब्ध केली.

► “चकणी, लंगडी, थोट्या, पांगळ्या या शब्दांचा कधी कधी राग येतो, पण या रागाला चांगलं वळण कसं द्यायचं हे मला आता कळलयं” संगीता सांगतात, “अपंगांवरचा अन्याय पाहून माझ्यावरच अन्याय होतोय असं मला वाटतं. पूर्वी मी अशी नव्हते. पूर्वी वाटायचं, कुणी अपमान केला, टोमणा मारला तर गप्प बसावं. सहन करावं. स्वतःला कोंडून घ्यावं. पण आता तसं होत नाही...” गडचिरोलीतल्या शासकीय अधिकाऱ्यांना विकलांगांच्या समस्यांची जाण करून देता देता संगीतामध्ये एक प्रकारचा धीटपणा आला. संगीता रूढार्थाने अपंग नाही. पण त्वचेवरील कोडामुळे अपंगांना जशा

अवहेलना सहन कराव्या लागतात, तसेच अपमान तिनेही सहन केलेत. त्यामुळे पूर्वी ही मुलगी अत्यंत बुजरी होती. आरशात स्वतःशी बोलणंही तिला जमत नसे. पण 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' संस्थेचे डॉ. सतीश गोगुलवार व शुभदा देशमुख यांनी तिच्यावर अपंग संघटनेची जबाबदारी टाकली. नि न्यूनगंड, संकोच व भीतीची वल्कलं गळून वेगळीच संगीता जन्माला आली... आता संगीताकडे स्वतःत झालेल्या आरपार बदलाचे अनेक किस्से आहेत.

'जनकल्याण अपंग संघटना' सदस्यांच्या वर्गणीवर कार्यरत आहे. सदस्य ५१ रूपये सभासद फी आणि २० रूपये वार्षिक वर्गणी देतात. या रकमेतून संघटना विविध कार्यक्रमांचं आयोजन करते. संघटनेने प्रत्येक तालुक्यात 'अपंग व्यक्ती मार्गदर्शन केंद्र'ही उभारलीत. या केंद्रांची जबाबदारी अपंगांनी स्वतःच घेतलीय. संघटनेमार्फत अपंगांचे बचत गट स्थापन झालेत. बचत गटांच्या फेडरेशनही कार्यरत आहेत. संघटनेचे सदस्य जुन्या साड्यांपासून सुंदर डोअर मॅट्स विणतात. त्यातून उदरनिर्वाहाचं एक साधनही उपलब्ध झालंय. संघटनेचा हा व्यापक जनतळ संगीताच्या लोकसंग्रहामुळे उभा राहिलाय. २००१ मध्ये संस्थेने एक सर्वेक्षण केलेलं. तेव्हा २५ गावांत केवळ १२१ विकलांगांच्या मुलाखती शक्य झाल्या होत्या पण सर्वेक्षणातून हाती आलेली आकडेवारी धक्कादायक होती. सर्वेक्षण झालेल्या १२१ पैकी केवळ पाचजणांकडे अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र व दोघांनाच बसपास सवलत मिळत होती. याचा अर्थ नव्वद टक्क्यांहून जास्त विकलांगांची ना शासनाकडे नोंद होती, ना त्यांना कुठल्याही योजनेचा लाभ मिळत होता. याचसाठी विकलांग प्रमाणपत्र मिळवण्यातील अडथळे दूर करणे, पेन्शन योजना, बस पास मिळवून देता देता संगीताने अनेक विकलांगांना त्यांच्या हक्कांसाठी उभं केलं. त्यांचे प्रश्न त्यांना मांडू व सोडवू दिले. म्हणूनच चार जिल्ह्यांमध्ये संघटनेचा विस्तार होऊन हजारो विकलांग स्वावलंबनाकडे वळले. हे संगीता तुमडेंचं योगदान किंवा उलट या संघटनेनं संगीतालाही स्वयंस्फूर्त बनवलं, हे या संघटनेचं तिच्या आयुष्याला मिळालेलं योगदान असंही म्हणता येईल...

अलीकडचीच वडसा भागातील शंकरपूर ग्रामपंचायतीतली घटना. बी.डी. ओ., ग्रामसेवक नि सरंपंच यांना अपंग संघटनेच्या महिला सदस्याने विचारलं, "ग्रामपंचायतीने गावातल्या अपंगांसाठी ५ टक्के निधी खर्च करायला हवा. तुम्ही तो कुठं खर्च केला?" उत्तर मिळालं, "आम्ही दोन तीन चाकी सायकली आणल्या. अपंग मतदारांना मतदान केंद्रावर सोडायला!" पुन्हा प्रतिप्रश्न, "तुम्ही आमची गरज विचारली का? आमच्या परवानगीशिवाय कसा काय खर्च केला?" एक अपंग बाई प्रश्न विचारते म्हणजे काय? बीडीओ काही

बोलेचनात. मग त्या सदस्य महिलेने संगीतांना फोन लावला. आता संगीता बीडीओशी बोलल्या, “सर तुम्ही दोन सायकली सोळा हजारांत विकत घेतल्या असं समजलयं. बाजारात तीनचाकी सायकलींची किंमत काय आहे?” हा प्रश्न अगदीच अनपेक्षित होता. त्यानंतर इतर ग्रामपंचायतींनी अपंग कल्याण निधीचं नियोजन कसं केलं याचा वृत्तांत सांगितला गेला. सरपंच व अधिकाऱ्यांसाठी हा अनुभव नवा होता. आतापर्यंत हे प्रश्न कुणी विचारलेच नव्हते.

आणखी एक प्रसंग नोंदवण्यासारखा आहे. संघटनेने सुरू केलेल्या अपंग सहाय्य केंद्रात एकदा एक समस्या पटलावर आली. अपंगांना शासनाकडून पेन्शन मिळते. या योजनेतून मिळणारी रक्कम दर तिमाहीत बँक खात्यात जमा होते. ही रक्कम तुटपुंजी असली, तरी निराधार अपंगांकरिता तो बहुमूल्य आधार असतो. त्यामुळे अनेक अपंग या रकमेसाठी बँकेत रांगा लावतात. पण त्यांची असहायता बँक कर्मचाऱ्यांना कळतेच असं नाही. कढोली येथील बँकेत असेच एक उर्मट बँक कर्मचारी होते. कुणी विकलांग पेन्शनच्या पैशांसाठी दिसला की का कोण जाणे त्यांचा पारा चढायचा. हा माणूस अपंगांना वाटेल ते सुनवायचा. खेटे घालायला लावायचा. संघटनेसमोर हा प्रश्न आल्यानंतर संगीताने त्या कर्मचाऱ्याच्या वागणुकीचा निषेध नोंदवणारं निवेदन तयार केलं. सहा गावांतील ४२ अपंगांनी या निवेदनावर सहाय्य केल्या. ते निवेदन घेऊन संगीता तहसील कार्यालयात गेल्या. सोबत संघटनेचे सदस्यही होते. सर्वांनी त्या बँक कर्मचाऱ्याने दिलेल्या वागणुकीचे अनुभव सांगितले. एक-दोन नाही तर अनेक अनुभव ऐकून तहसिलदारही अवाक झाले. तहसिलदारांनी तातडीने त्या कर्मचाऱ्याला बोलावलं. संघटनेच्या सदस्यांचा गराडा नि संगीताताईंचा चेहरा पाहून तो गृहस्थ एकदम नरम झाला. ‘कामाच्या व्यापात एखादा शब्द बोललो असेल तर माफ करा!’ अशी विनवणी करू लागला. पुन्हा असं घडणार नाही! अशी कबुली त्याने दिली. संगीता त्या गृहस्थाला म्हणाल्या, “ज्यांच्याशी तुम्ही वाईट वागलात, त्यांनाच हे सांगा!” त्या माणसाने सर्वांची जाहीर माफी मागितली. त्यानंतर कढोलीच्या बँकेत विकलांगांना अगत्याने सेवा मिळू लागल्या.

अन्य एका प्रसंगात जिल्ह्याच्या सिव्हील सर्जन कडून विनयशीलतेचा अनुभव संघटनेने कमावला; तोही संगीताने दाखवलेल्या प्रसंगावधानामुळे! अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र सिव्हील सर्जनमार्फत मिळतं. त्यासाठी वेगवेगळ्या चाचण्या होतात. त्या करायला विविध तज्ज्ञ हॉस्पिटलमध्ये असणं अपेक्षित आहे. या प्रमाणपत्राशिवाय अपंगांना कुठल्याही शासकीय योजनेचा लाभ मिळत नाही. त्यामुळे या प्रमाणपत्राला खूपच महत्त्व आहे. पण सिव्हील हॉस्पिटलमध्ये अनेकदा तज्ज्ञ भेटत नाहीत. त्यामुळे वेळोवेळी चकरा माराव्या

लागतात. एकेकट्या विकलांगांना तपासणं, आवश्यक चाचण्या करणं हे काम डॉक्टरांनाही इतर रूग्णसेवेत काहीसं तसदीचं वाटतं. हल्ली ऑनलाईन प्रमाणपत्र काढतात. त्यामुळे प्रक्रिया थोडी सोपी झाली असली, तरी डॉक्टर मंडळींचा उत्साह या कामात जेमतेमच असतो. या समस्येवर मार्ग काढत संघटनेने ठराविक दिवशी विकलांगांना एकत्र करून हॉस्पिटलमध्ये नेण्याची प्रथा पाडली. ज्यामुळे डॉक्टर व विकलांग दोघांचाही वेळ वाचतो.

असंच एके दिवशी चार गावातील १३ विकलांगांना घेऊन संगीता सिव्हील रूग्णालयात गेल्या. हॉस्पिटलचं अंतर या विकलांगांच्या गावांपासून साधारणतः ७० कि.मी. आहे. त्यामुळे गाडीभाडे वाचवण्यासाठी सामाईक गाडी केलेली. त्यासाठी सर्वानी वर्गणी काढलेली. या तेरा व्यक्तींमध्ये दोन मतिमंद म्हणजे पूर्णतः बेरोजगार होते. बाकी अंध व अस्थिव्यंगांची आर्थिक परिस्थितीही हलाखीची होती. प्रमाणपत्र मिळाल्यास यांना पेन्शन व अन्य योजनांचा लाभ मिळणं शक्य होतं.

मोठ्या आशेने ही मंडळी सिव्हील हॉस्पिटलला आली. पण तिथे तज्ज्ञ डॉक्टरच नव्हते. जे डॉक्टर होते, ते म्हणाले, 'उद्या पुन्हा या!' डॉक्टरांच्या या उत्तरावर संगीताने थोडा विचार केला. खरेतर या प्रसंगात सगळे संतापलेले नि निराश झालेले. मोठ्या जिकिरिने गाडीभाड्यासाठी केलेला खर्च वाया जाणार होता. डॉक्टरांच्या उत्तरापुढे सर्वजण हताश झालेले. पण संगीताने शांतपणे एक युक्ती सांगितली. सगळे तेरा विकलांग त्या डॉक्टरांकडे गेले. मंडळींनी डॉक्टरांना छोटासा घेराव घातला नि सांगितलं, 'आज रात्री आम्ही इथंच मुक्काम करतो; तुमच्या घराबाहेर!' डॉक्टर गोंधळले. त्यांना उशीरा का होईना या मंडळींची परिस्थिती लक्षात आली. मग त्यांनी दुसऱ्या दिवशी येण्यासाठी वाहन द्यायचं कबूल केलं. डॉक्टरांच्या विनंतीवर सर्वजण परतले. रात्र संस्थेच्या कार्यालयात काढली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी डॉक्टरांनी पाठवलेली उपजिल्हा रूग्णालयाची गाडी या मंडळींसाठी हजर होती. एरवी कुणी विकलांगांच्या अशा समस्येची दखल घेतली असती?

असे प्रसंग विकलांगांच्या आयुष्यात क्वचितच घडतात. एरवी समाजाकडे या मंडळींना देण्यासाठी दया व उपहासाशिवाय फारसं काही नाही. संगीताच्या वाट्यालाही हेच आलं होतं. संगीताचा मूळ स्वभाव खेळकर, धीट. पण वयाच्या दहाव्या वर्षी तिच्या ओठांवर नि चेहऱ्यावर पांढरे डाग उमटू लागले. या डागांनी तिचं अवयं अस्तित्वच काळवंडून टाकलं. संगीता लहान होती तेव्हा तिने आजीकडे आग्रह धरून गोंदवून घेतलेलं. आजीकडे गोंदवणाराला द्यायला पैसे नव्हते. पण नातीचा हट्ट पुरवण्यासाठी तिने गोंदवणाराला तांदूळ दिले. त्या

मोबदल्यात त्याने संगीताच्या कपाळावर नि हातांवर छोटंसं नक्षीकाम केलं. संगीताला मात्र आदिवासी महिलांसारखं मोठ्ठ मोठ्ठ गोंदवून हवं होतं. गोंदताना होणारी आग, नंतर येणारी सूज, दुःख याचीही त्यावेळी तिला तमा नव्हती. या हट्टपायी तिने वडिलांची बोलणीही खाल्ली. शाळेतही हिनं स्वतःच आपलं नाव नोंदवून घेतलेलं. संगीता म्हणते, “त्याकाळी शिक्षक पोरं गोळा करायला येत. पण शाळेच्या भीतीमुळं पालक व मुलं जात नसत. माझं वय कमी होतं. पण मला शाळेची हौस. म्हणून मी हट्ट धरला. मग चौथ्या वर्षातच मला शाळेत घातलं गेलं.” संगीताचा एक चुलत भाऊ तिच्या वर्गात होता. तो अभ्यासात कच्चा होता. त्यामुळे त्याला नेहमीच छड्या बसत. तेव्हा ही छोटी मुलगी शिक्षकांना सांगायची, ‘गुरुजी, त्याच्यावरच्या छड्या मला द्या, त्याचा अभ्यास मी करते...’ एवढी ही धीट मुलगी, त्वचेवरील पांढऱ्या डागांनी मात्र नंतर झाकोळून गेली.

त्वचेखालील पापुद्र्यात मर्लॅनिन या रंगद्रव्याच्या कमतरतेमुळे पांढरे डाग येतात. हळूहळू ते सर्वांगावर पसरतात. विशेषतः गडद कांतीवर हे डाग खूप विरूप दिसतात. सुर्यप्रकाशाने अंगावर चट्टे उठणं किंवा शरिराची लाही होणं हा त्रास पिडीतांना सोसावा लागतो. पण त्याहीपेक्षा भयानक त्रास म्हणजे लोकांच्या नजरा, शेरे ताशेरे नि तुसडी वागणूक. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या आकडेवारीनुसार लोकसंख्येतील किमान २ ते ५% लोक या समस्येने ग्रस्त असतात. अलीकडे या समस्येवर मोठ्या प्रमाणात जनजागृतीही झालीय. कोड समस्याग्रस्तांचे स्व-मदत गटही मोठ्या शहरांमध्ये आहेत. पण गडचिरोलीसारख्या दुर्गम जिल्ह्यात अजूनही तितकीशी जागृती नाही. संगीताचं ‘राखी’ हे एक छोटसं खेडं. तिथे तर डॉक्टरांचीही सुविधा नव्हती. सुरुवातीला डाग दिसू लागल्यावर कुटुंबीयांनी या मुलीलाच दटावलं. ‘अंगणवाडीतल्या गोड खाऊमुळं डाग येतात, ते खायचं बंद कर’ अशी ताकीद दिली गेली. अर्थात तो गैरसमज होता. वडिलांनी वैदूंचे उपचारही केले. छोट्या संगीताने आठवड्यातले चार वार चार देवतांचे उपास केले. पण सगळं निष्फळ!

डाग वाढू लागले. तसतसं या लहान मुलीला ‘तुझ्याशी कोण लग्न करणार!’ हे वाक्य वरचेवर कानांवर पडू लागलं. त्याच काळात मनावर कायमचा चरा उमटवणारी घटना घडली. संगीताच्या थोरल्या भावाला बाळ झालं. बारशाला आल्याच्या हातात लेकरू देण्याची रित आहे. या छोट्या मुलीला त्या घटनेचं खूप कुतुहल होतं. ‘छोट्या बाळाची, मी छोटी आत्या’ अशी बालसुलभ भावना तिच्या मनात असावी. तिला छोट्या मुलांशी खेळायला आवडतही होतं. पण भावाने तिला स्पष्टच सांगितलं, ‘तू बाळाला हात लावायचा नाही! तुझा आजार तिला होईल!!’ बारशासाठी दहा कि.मी. दूरच्या गावी पायी

जायचं होतं. तरीही ही मुलगी उत्साहात होती. पण भावाच्या सूचनेमुळं ती खचून गेली. हिरमुसली. खूप रडली. नंतर नाखुशीने बारशाला गेली. पण तिने त्या बाळाला स्पर्श मात्र केला नाही. तिची नाराजी लपली नाही. तिचा रडवेल्या चेहरा पाहून नंतर सगळे भावावर चिडले. पण त्या घटनेचा व्हायचा तो परिणाम होवून गेला होता.

नंतरच्या काळात इतरही थोरल्या भावंडांची लग्न झाली. घरात आई-वडिलांच्या सोबतीला उरले संगीता व तिचा एक धाकटा भाऊ माणिक. हा माणिक थोडा 'मंद' होता. गार्थीना रवंथ करताना पाहून तो म्हणायचा, 'गाय मला चिडवण्यासाठी तोंड वाकडं करते.' बैलांना लघवी करताना पाहून म्हणायचा, 'बैलाचं पोट फुटलं, बैल मरणार!' मग तो रडायचा. विकलांग माणसाचं जगणं संगीता तेव्हा पाहत होती. पण तिला ते नीटसं कळतही नव्हतं. माणिक शाळेत जात नसे. गावभर फिरून चित्रं असलेले कागद तो गोळा करायचा. गावात एका कुटुंबाकडे टि.व्ही. होता. टि.व्ही. पाहायला मिळावा म्हणून तो त्या कुटुंबाचं सरपण फोडून द्यायचा. पाणी भरायचा. भांडी घासायचा. माणिकच्या मंदबुद्धीचा लोक असा गैरफायदा घेत. पण हे शोषण त्याकाळात संगीताला कळत नव्हतं. कारण टि.व्ही. पाहायला मिळावा म्हणून संगीता व तिच्या मैत्रिणीही अशीच कामं करायच्या. त्यामुळे माणिक सामान्यच वाटत होता.

अशा या माणिकचं लग्न पायाने अधू असलेल्या एका मुलीशी लावून दिलं गेलं. यथावकाश माणिकला अपत्य झालं. त्यानंतर ती मुलगी बाळाला घेऊन माहेरी गेली. ती पुन्हा यायचं नाव घेईना. तिला आणण्यासाठी माणिकला पाठवलं गेलं. पण सासुरवाडीत त्याला खूपच वाईट वागणूक मिळत होती. तो काही दिवस तिकडे राहिला. तिथेच त्याला काहीतरी आजार झाला. अत्यंत खंगलेल्या अवस्थेत एकदा माणिक परतला. आता त्याचा जगण्यातला रस संपला होता. एकदा तो थोरल्या बहिणीला भेटून येतो असं सांगून गेला. तिकडून परतताना तो नदीच्या घोटाभर पाण्यात पडलेला आढळला. लोकांना वाटलं, 'दारूडा आहे!' नंतर कुणीतरी त्याला ओळखलं. तोवर त्याची प्राणज्योत मालवली होती. माणिकचा हा करून मृत्यू संगीताच्या मनावर ठसा उमटवून गेला असावा. लोक आपल्यालाही अशीच दुय्यम वागणूक देतात. हा अनुभव तिला होताच. त्यामुळे कदाचित तिने शिक्षणाचा ध्यास घेतला. या काळात संगीता स्वतःला कोंडून घेऊन रडत राहायची. 'आपलं कसं होणार?' ही चिंता तेव्हा या चिमुरड्या जिवाला सतावत होती. कातडीवरचे डाग दिवसेंदिवस पाय पसरत होते. अशी कातडी सोलून तरी ठेवता येईल का ?

असे प्रश्न तिला पडत. त्यांची उत्तरे नसल्याने ती गुमसुम होऊन केवळ शाळेची एकएक पायरी चढत राहिली.

संगीताचं वसतीगृहात नववीपर्यंतचं शिक्षण झालं. तिथे सडलेली भाजी मिळायची. छत गळायचं. पण सगळे त्रास सहन करून ती शिकली. पर्यायच नव्हता, कारण गरीबी नि 'आपलं कसं होणार?' या प्रश्नाची कातडीखाली चाललेली सरपट सतत सोबतीला होती. 'आपण शिकलो तरच धडगत आहे!' असं नकळत मनावर बिबंलं असावं. त्यामुळे संगीता ४९% गुण मिळवून एसएसएसी झाली.

राखी गावातून दहावी उत्तीर्ण झालेली ही पहिली मुलगी. सर्वांना अप्रुप वाटलं. 'पोरगी हुशार आहे!' असं सगळे म्हणू लागले. नंतर संगीताने कॉलेजला प्रवेश घेतला. कॉलेजात जायला तिच्याकडे धड कपडेही नव्हते. इतर मुली तिच्या गरिबीची चेष्टा करत. त्यामुळे वडिलांनी एकदा मोलमजुरी करून तिला सलवार शिवायला पैसे दिले. गावात सलवार घालणारीही ही पहिलीच मुलगी. संगीता सांगते, "तेव्हा खेड्यातल्या लोकांना वाटायचं की सलवार फक्त मुसलमान मुलीच घालतात." पण शिक्षण घ्यायचं तर स्वस्तातले का असेना धड कपडे वापरणं अत्यंत गरजेचं होतं. या दोन सलवारांच्या सोबतीनं संगीताने बी.ए. केलं. पण पुढे काय? हा यक्षप्रश्न होता. तेव्हा एम.ए. केल्यावर शिक्षक होता येईल या आशेवर संगीता पोस्ट ग्रॅज्युएट झाली.

एम.ए. करून ती गावी परतली. आता आई वडील अधिकच थकले होते. त्यांना शेतीची कामं होत नव्हती. त्यामुळे संगीताने गावात मोलमजुरी करायचं ठरवलं. एका शेतकऱ्याकडे ती मोलमजुरीला गेलीही. पण तिची त्वचा सूर्यप्रकाशाला संवेदनशील असल्याने उलटाच परिणाम झाला. उन्हाच्या तापाने तिची कातडी लाल झाली नि ती भोवळ येऊन पडली. शेतमालक संगीताच्या वडिलांवरच संतापला. लोक तसंही तिच्या वडिलांना नावं ठेवू लागलेच होते. 'मुलीचं लग्न न करता तिच्या पैशांवर जगायचा यांचा बेत आहे!' असे टोमणे लोक देत. संगीताला वडिलांचं दुःख कळत होतं. ते नको म्हणत असतानाही संगीता मोलमजुरीचा प्रयत्न करतच होती. एकदा ती रोजगार हमीच्या कामावरही गेली. तिथे संगीताचे वर्गमित्रही होते. पण ते शाळेतले. संगीता कॉलेज शिकून आलेली. त्यामुळे गावातल्या या शाळादोस्तांनी तिला ते काम करू दिलं नाही. दरम्यानच्या काळात तिने सरकारी नोकरी मिळवण्याचेही प्रयत्न केले. ते अनुभवही खच्चीकरणात भर घालणारेच होते.

राखी गावातच पोस्ट मास्तरची जागा निघाली. संगीताला मुलाखतीचं पत्रही आलं. पण मुलाखतीच्या वेळी, 'मुलींना नोकरी दिली, तर त्या लग्न करून जातील.' असं मुलाखत घेणारानेच सुनावलं. लग्नाचा प्रश्न आधीच संगीताच्या

डोक्याचा भुगा करत होता, त्या प्रश्नाला बगल देण्यासाठीच तर नोकरीचे प्रयत्न ती करत होती. आणि चांगल्या गावातल्या सरकारी नोकरीची संधी ही मुलगी लग्न करून जाईल या सबबीखालीच नाकारली गेली, वाईट्टु गोष्ट! नोकरीसाठी आणखीही एक-दोन प्रयत्न करून झाले होते. पण जिथे जाईल तिथे अंगावरचे डाग आणि एवढी मोठी झाली तरी अविवाहित असल्याने रोखलेल्या नजरा संगीताला सतावत.

वडील संगीताला 'तू लग्न कर!' असं सारखं सुचवत होते. पांढरे डाग या समस्येला अपंगत्व मानलं जात नाही. पण विकलांगांना रोजगारात मिळणारा दुजाभाव संगीतालाही तिच्या पांढऱ्या रंगामुळे सहन करावा लागला, असं म्हणता येईल. कायदानुसार शासकीय व खासगी नोकऱ्यांमध्ये विकलांगांना ५% आरक्षण आहे. पण इंटरनॅशनल लेबर ऑर्गनायझेशन (आयएलओच्या आकडेवारीनुसार ७३ टक्क्यांहून अधिक विकलांग अजूनही रोजगारांच्या कक्षेत नाहीत. विशिष्ट शारीरिक लक्षणांमुळे रोजगारांच्या बाहेर फेकलं जाण्याचा अनुभव संगीताच्याही वाट्याला येत होता. एकतर मुलगी, त्यात कोड असलेली! तिला नोकरी कशी द्यायची? असा प्रश्न मुलाखत घेणारांना पडला नि त्यांनी संगीताला नोकरीतून बाद ठरवलं. आता लग्नाचा विचार करून पाहण्याशिवाय तिला गत्यंतरच नव्हतं.

संगीताने कुठे कुठे मोलमजुरी करून थोडी बचत केली होती. त्यातले दोन हजार रुपये तिने वडिलांना दिले. स्थळं पहायला गावोगावी जावं लागतं. त्यासाठीची ही खर्ची होती. वडिलांनी सहा स्थळं पाहिली. त्यातल्या तिघांनी उत्तरच दिलं नाही. दोघांनी 'मुलीला कोड आहेत' असं स्पष्ट सांगून नकार दिला. एक मुलगा पाहायला आला. हा सहावी शिकलेला, संगीता डबल ग्रॅज्युएट. अगदीच विजोड स्थळ. या मुलग्याने घरी येऊन पाहुणचार घेतला. नि वर तोंड करून म्हणाला, 'आम्ही पाहायला आलो, म्हणजे मुलगी पसंत आहे असं नाही!' बाकी स्थळांच्या तुलनेत याचं वर्तन उद्धटपणाचा कळस गाठणारं. हा पाचवी पास पुरुषोत्तम कोडामुळे दगड झालेल्या अहिल्येला जणू पावन करायला आलेला, नि पदस्पर्श न करताच गेला! तथाकथित 'व्यंग'पिडीत मुर्लींना लग्नाच्या सौद्यांमध्ये ही अवहेलना सर्रास वाट्याला येते. अशा अनुभवांमुळे संगीता सातत्याने खचत होती. आयुष्याला दिशाच सापडत नव्हती.

अशा सैरभर काळात संगीता 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' संस्थेच्या कार्यकर्त्यांना दिसली. संस्थेच्या एक कार्यकर्त्या गावात आलेल्या. त्यांनी संगीताला नोकरिची ऑफर दिली. संगीताने लगेच होकार दिला. गाव सोडून ती कुरखेड्याला आली. त्या काळातला एक अनुभव आहे. संगीता सांगते,

“शुभदाताईंनी माझ्यावर वैरागड तालुक्यातल्या गावांची जबाबदारी दिली. मी एकटी पहिल्यांदाच त्या भागातल्या गावात गेले. आठ दिवस एका कार्यकर्तीच्या घरी राहिले. गावबैठकीत माझी ओळख लोकांना करून देण्यात आली. मला नवी ओळख मिळाली. त्या आनंदात आता मी दुसऱ्या गावी जायला तयार झाले. एकटीच नाक्यावरच्या बसस्टॉपवर आले. बराच वेळ तिथं कुणीही नव्हतं. गाडीही येईना. कंटाळले. मला भाकरोंडीला जायचं होतं. खूप उशीरा एक भाकरोंडीची पाटी असलेली एस.टी. आली. मी गाडीत बसले. गाडीत ड्रायव्हर-कंडक्टरशिवाय कुणीच नव्हतं. खूप वेळ गाडीत मी उलटसुलट विचार करत बसलेले. नंतर पाहिलं, मला जायचंय त्याच्या भलत्याच दिशेला गाडी चाललीय. मला रडायलाच आलं. मला भाकरोंडीला जायचंय गाडी कुठं चाललीय? असं विचारल्यावर कंडक्टरने सांगितलं, ही रांगी भाकरोंडीची गाडी आहे, तुला भान्सी भाकरोंडीला जायचंय वाटतं...” नंतर त्या एसटी कर्मचाऱ्यांनी चांगुलपणानं संगीताला जायचं होतं, त्या वाटेवर सोडलं. गडचिरोली हा नक्षलप्रभावीत भाग. अशा संवेदनशील कार्यक्षेत्रातील लोकांचा चांगुलपणा न्याहाळत संगीता निडर कार्यकर्ती बनत गेली.

संस्थेत सुरुवातीचे काही दिवस ती गोंधळलेल्या अवस्थेत होती. पण या वळणावर संगीताला तिच्यातलं स्वत्व गवसायला सुरुवात झाली. संस्थेचं पहिलंच शिबिर मेंढा लेखा या देवाजी तोफा यांच्या गावात होतं. तिथे पुण्यातून आलेल्या कार्यकर्त्या संगीताने पाहिल्या. त्यांचा आत्मविश्वास तिला भावला. घर पती-पत्नीच्या नावावर करण्याची मोहिम, ग्रामसभेत महिलांचा सहभाग, शाळेतील दाखल्यावर आईचंही नाव नोंदवणे या नवीनच कल्पना या कार्यशाळेत संगीताने ऐकल्या. पुढे या संकल्पना प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी दोन-तीन वर्षे संगीताने जीतोड मेहनत घेतली. खेड्यापाड्यात फिरली. गावसभा घेतल्या. सरकारी अधिकाऱ्यांशी बोलायचं धाडस मिळवलं. या प्रक्रियेत संगीताला तिच्यातली बालपणातली धाडसी, बोलकी मुलगी पुन्हा भेटली.

या काळातलाही एक मासलेवाईक प्रसंग आहे. संगीता एका गावातून जात होती. पानठेल्यावर उनाड पोरांचं टोळकं थांबलेलं. त्यातल्या कुणीतरी संगीताकडे पाहून शीळ घातली. एकाने शेरा मारला, ‘आमच्यासाठी नाही का काही योजना?’ मुली अशी छेडछाड सहन करून खालमानेनं निघून जातात, असाच या मुलांचा अनुभव असावा. पण संगीता थांबली. वळून त्या मुलाला तिने बोलावलं. ‘तुला योजनेची माहिती हवीय? मग गावसभेत ये.’ असं सांगितल्यावर ते पोरगं थंडच झालं. पण तो मुलगा सभेला आला. नंतर तो नेहमीच संगीताला आदराने नमस्कार वगैरे करू लागला.

दरम्यान संस्थेने अपंगांच्या समस्यांसाठी कामांना सुरुवात केली. हळूहळू संगीताने या कामात आघाडी घेतली. अपंगांना समाजाकडून मिळणारी वागणूक ती पाहत होती. त्याच प्रकारच्या अवहेलनेचा संगीतालाही अनुभव होता. त्यामुळे सहवेदनेतून तिने असंख्य अपंगांच्या भेटी घेतल्या. खेडी पिंजून काढली. या प्रयत्नांमधून चार जिल्ह्यांमध्ये संघटनेचं जाळं विणलं गेलं. अंध, अस्थिव्यंग, मतिमंद, कुष्ठरूग्ण अशा अनेकांच्या जीवनाला संघटनेचा आधार मिळाला. कुणाला घरकुल मिळवून दे, कुणाला चाकाची गाडी, कुबड्या अशी अनेक प्रकारची मदत संघटनेद्वारे मिळवून देण्यात संगीताने खूप कष्ट घेतले. आज लोक तिला 'संगीता मॅडम' या नावाने ओळखतात. गरीब विकलांगांसोबत या संगीताला नेहमीच पाहणाऱ्या सरकारी कचेरीतल्या लोकांना वाटतं, 'या बाई अपंगांना योजना मिळवून देण्याचं कमिशन घेत असतील.' एका शासकीय कर्मचाऱ्याने अंदाज घेण्याचा प्रयत्नही केला. तो विकलांगांच्या गराड्यात येऊन म्हणाला, "मॅडम या ना चहा घेवू!" संगीता त्याला म्हणाल्या, "या सगळ्यांना चहा पाजणार का? मी यांच्यासोबत आहे." तो मनुष्य निमूट गेला. संघटनेकडे आलेला समस्याग्रस्त विकलांग असो, की अन्य कुणी कुणाकडून चहा देखील न घेण्याचं व्रत संगीता पाळते. अशा लहानसहान प्रसंगांतूनच तिने लोकांचा विश्वास कमावलाय. त्यामुळेच राष्ट्रीय विकलांग दिन, ब्रेल जयंती अशा कार्यक्रमांना संगीताच्या आमंत्रणाला मान देत बी.डी.ओ., आमदार-खासदार वगैरे मान्यवरही आवर्जून येतात. तिच्या फोनवर समस्या सुटतात.

आता संगीता चाळीशीत आहे. जनकल्याण अपंग संघटनेतच तिला तिचे जिवलग मिळालेत. संगीता म्हणते, "कधी कधी आजारपणात आपल्याला हवं-नको विचारणारं कुणी असावं असं वाटतं. पण तसे तर कितीतरी माझे लोक गावोगाव आहेत! ते करतात माझी विचारपूस, तेवढी पुरे!" वडिलांनी मृत्यूपूर्वी आपल्या हिश्याची जमीन संगीताच्या नावे केली. संगीताने स्वतःच्या हिमतीवर गावात एक घर बांधलय. वडील हयात होते, तोवर मुलगा करणार नाही अशी तिने त्यांची सेवा केली. म्हाताऱ्या आईचं हवं-नकोही तीच पाहते. संगीता म्हणते, "मला शाळेत असताना एक कविता आवडायची, - असे कसे सुने, सुने मला उदास वाटे, ही उडूनी फुलपाखरे नभात चालली कुठे..." दुःख-निराशा घेऊन संघटनेकडे आलेले विकलांग आनंदाने उड्या मारत घरी जात असतील, तेव्हा या काव्यपंक्तीतला उत्तरार्ध संगीताच्या नजरेपुढे तरळत असेल काय? ■

यशवंत पाटणकर

कुरखेडा तालुक्यातील खेडेगावच्या यशवंत पाटणकरांनी स्वतःला कधीच विकलांग मानलेलं नाही. अन्यायाविरोधात लढण्याची उपजत उर्मी असणाऱ्या या माणसाने 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'च्या सहकार्याने तारूण्यात रोजगार हमी योजनेला सुरळीत करण्यात पुढाकार घेतला. नंतरच्या काळात संस्थेने अपंगांसाठी संघटना स्थापन केल्यावर ते या संघटनेत सक्रीय झाले. संघटनेच्या माध्यमातून यशवंतरावांनी अनेक विकलांगांच्या न्याय्य हक्कांसाठीही कृतीशील सहयोग दिलाय...

► यशवंतराव पाटणकरांच्या घरात प्रवेश केल्यावर आपल्याला दर्शनी भागात भारतीय राज्यघटनेचं प्रास्ताविक पाहायला मिळतं. या प्रास्ताविकाला एखाद्या दैवताच्या तसबिरीप्रमाणे पुष्पहारही घातलेला दिसतो. एखाद्या शासकीय कार्यालयात राज्यघटनेचं प्रास्ताविक असणं आपण समजू शकतो. पण एका लहानश्या गावातील या माणसाने राज्यघटनेला इतकं महत्त्व का दिलं असावं? या प्रश्नाचं उत्तर पाटणकरांच्या न्यायप्रिय वृत्तीत आहे. ते मात्र म्हणतात, "माझा मुलगा व सून दोघेही बारावी शिकलेत. त्यांना राज्यघटनेचं महत्त्व कळावं म्हणून ती तसबीर लावली आहे!"

एका पायाने अधू असलेल्या यशवंत पाटणकरांनी स्वतःला कधीच अपंग मानलं नाही. १५०० लोकसंख्या असलेल्या आपल्या गावात ते एकदा बिनविरोध सरपंच म्हणून निवडून आलेत. पण 'राजकारणातून फारसं लोकहित साधलं जात नाही; एकाचं हित पहावं तर दुसरा गट नाराज होतो' ही भावना

झाल्याने त्यांनी राजकारणाला रामराम केला. त्यांच्यातील कार्यकर्तेपणाने मात्र त्यांना कधीच स्वस्थ बसू दिलं नाही. पंचक्रोशीत आजही यशवंतरावांच्या शब्दाला मान आहे.

एखादा प्रश्न हाती घेतला की त्याच्या मुळाशी जाऊन तो तडीस न्यायचा ही यशवंतरावांची हातोटी अपंग संघटनेचा विस्तार करण्यातही कामी येत आहे. यशवंतराव सध्या गडचिरोली, भंडारा व चंद्रपूर या तीन जिल्ह्यात सक्रीय असलेल्या अपंग संघटनेचे सचिव आहेत. विकलांगांचे प्रश्न कुणाच्या खिजगणतीतही नसतात. यशवंतरावांनी वैशिष्ट्यपूर्णरित्या या प्रश्नांना ऐरणीवर आणलंय.

केवळ आठव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण झालेल्या यशवंतरावांना सामाजिक प्रश्नांचा अभ्यासपूर्ण पाठपुरावा करण्याचं ज्ञान तरूणपणातच झालं. यशवंतराव तारूण्यात रोजगार हमी योजनेवर कामाला जात असत. पण या योजनेतून मिळणाऱ्या रोजगारात काहीतरी गफला असल्याचं त्यांच्या लक्षात आलं. ते म्हणतात, “त्याकाळात एका माणसाने रोजगार हमीच्या कामात १०×१०ची नाली खोदली तर ७ रुपये घनमीटरच्या दराने दिवसाला २१रुपये मजुरी मिळणं अपेक्षित होतं. पण आम्ही दोघं नवरा बायको राबायचो, तरी दोघांना दिवसाला चौदा रुपयेच मिळायचे...” हा प्रश्न घेऊन यशवंतरावांनी १९८४ मध्ये पहिल्यांदा डॉ. सतीश गोगुलवारांची भेट घेतली. तेव्हा ‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’चं कार्य नुकतच मूळ धरू लागलं होतं. डॉ. गोगुलवारांनी यशवंतरावांना मोजमापाच्या प्रमाणात कामाचे दर कसे काढायचे हे शिकवलं. ते तंत्र यशवंतरावांनी गावातल्या इतरही मजुरांना शिकवलं. मजुरांमध्ये आलेल्या या जागृतीमुळे रोजंदारीतील चालबाजी थांबली. त्यामुळे यशवंतरावांनाही गावकरी मानायला लागले. परिणामी गावकऱ्यांनी त्यांना बिनविरोध सरपंचपद दिलं. नंतरच्या काळात स्थानिक ग्रामस्थांचे प्रश्न सोडवण्यात यशवंतराव व्यस्त झाले. डॉ. गोगुलवार व संस्थेशी त्यांचा संपर्क होताच.

संस्थेने २००५ मध्ये कुरखेडा तालुक्यात अपंगांची संघटना बांधायला सुरुवात केली. यशवंतरावही जन्मतः एका पायाने अधू आहेत. त्यामुळे तेही या कामात सामील झाले. यशवंतराव म्हणतात, “संघटनेच्या सुरुवातीच्या काळात आम्ही एक सर्वे केला. त्यामध्ये अपंग प्रमाणपत्रच मिळत नसल्याची समस्या लक्षात आली. संपूर्ण तालुक्यात केवळ पाच अपंगांकडे प्रमाणपत्र होतं...” प्रमाणपत्र नाही म्हणजे अपंगांसाठीच्या योजनांचा लाभ नाही. हे उघडच होतं. अपंगांचा सर्वे करा व त्यांना प्रमाणपत्रांचं वाटप करा इतकं हे काम सोपं नव्हतं.

विकलांगतेचं प्रमाणपत्र काढायला जिल्ह्याच्या ठिकाणी सिव्हील हॉस्पिटलमध्ये जावं लागतं. तिथे सिव्हील सर्जनच्या मान्यतेसह अन्य दोन वैद्यकीय तज्ज्ञांच्या तपासणी व उपस्थितीतच हे प्रमाणपत्र मिळतं. प्रमाणपत्र मिळण्याचा महिन्यातून एक दिवस ठरलेला असतो. अनेक विकलांग त्या ठराविक दिवशी सिव्हील हॉस्पिटलला पोचायचे. मात्र कधी एक तज्ज्ञ आहे तर दुसरा नाही असं सर्रास घडायचं.

यशवंतराव अपंग संघटनेत सक्रीय झाले. तेव्हा त्यांना विकलांग प्रमाणपत्र समस्येच्या अनुषंगाने संध्या नावाच्या एका बारा वर्षीय मतीमंद मुलीची समस्या आढळली. या मुलीचे गरीब पालक तिला दर तीन महिन्यांतून एकदा सिव्हील हॉस्पिटलला नेत असत. तिची तपासणी व्हायची. औषधं दिली जायची. पण विकलांगतेचं प्रमाणपत्र काही मिळत नव्हतं. हे प्रमाणपत्रच नसल्याने या मुलीला मतिमंद विद्यालयात प्रवेश मिळू शकत नव्हता. शिवाय दर महिन्याला जिल्ह्याच्या ठिकाणी फेऱ्या करण्यात पालकांचा खूपच पैसा खर्च होत होता. यशवंतरावांनी याच समस्येने पिडीत अन्य नऊ लोकांना एकत्र केलं. या पालकांच्या एका फेरीसाठी लागणारे गाडीभाडे, प्रवासाव्यतिरिक्त होणारा अन्य खर्च व दिवसाची बुडालेली मजुरी यांचा हिशेब मांडून ते कोष्टक सिव्हील सर्जनपुढे मांडलं. या कोष्टकातून एका विकलांग व्यक्तीचे एका फेरीसाठी किमान तीनशे रुपये खर्च होत होते. प्रमाणपत्र न मिळाल्याने या गरीब लोकांचा वाया गेलेला खर्च पाहून सिव्हील सर्जनही खजिल झाले. त्यानंतर मात्र ठराविक तारखेला सर्व वैद्यकीय तज्ज्ञ हजर असतील व प्रमाणपत्रं दिली जातील याची तजवीज केली गेली. खास प्रमाणपत्र वाटपाची शिबिरे देखील आयोजित होऊ लागली.

यशवंतरावांच्या प्रयत्नांमुळे कुरखेडा तालुक्यात प्रथमच दोन सिकलसेल अॅनिमिया पिडीतांना अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र मिळालं आहे. यशवंतरावांनी या रूग्णांना सिव्हील हॉस्पिटलमध्ये नेलं. रूग्णांना पाहून डॉक्टर म्हणाले, “सिकलसेल हा आजार आहे. ते अपंगत्व नाही.” डॉक्टरांचा हा प्रतिसाद यशवंतरावांना अपेक्षितच होता. त्यामुळे त्यांनी शासकीय नियमानुसार कोणकोणत्या प्रकारांना अपंगत्व म्हणतात त्याची यादीच डॉक्टरांना दाखवली. शासकीय आदेश पाहिल्यानंतर डॉक्टरांनी या रूग्णांची चाचणी घेतली. सिकलसेलच्या या रूग्णांना वरचेवर रक्त चढवावं लागत होतं. अन्य औषधांवरही त्यांचं अवलंबित्व होतं. त्यामुळे दैनंदिन कामं करणं या रूग्णांना जमत नव्हतं. त्यामुळे या चाचणीत त्या रूग्णांच्या अपंगत्वाचं प्रमाण ७० % निघालं. अपंगत्वाच्या प्रमाणानुसार विकलांगांना शासकीय योजनांचं सहाय्य

मिळतं. ८० टक्क्यांहून अधिक अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींना दरमहा एक हजार रुपये पेन्शन मिळते. त्यापेक्षा कमी अपंगत्व असणारांना ८०० रूपये मिळतात. हे प्रमाणपत्र मिळाल्याने त्या दोन रूग्णांना ती मदत मिळणं शक्य झालं. यशवंतरावांसारखी माणसं नसतील तर या गरीब रूग्णांना आजारामुळे आणखी गरीबीत जावं लागलं असतं. कुणाला वाटेल ही तुटपुंजी शासकीय मदत म्हणजे बुडत्याला काडीचा आधार आहे. पण यशवंतरावांची सोबत विकलांगांना शासकीय मदतीपेक्षाही खूप मोठं बळ पुरवते. त्यांच्यात जगण्याची उमेद जागवते. या उमेदीची किंमत पैशात मोजता येणार नाही.

यशवंतरावांनी २०१६मध्ये अपंग संघटनेचं सचिवपद स्वीकारलं. त्यानंतर त्यांनी अपंगांच्या समस्येवर जागृती करण्यासाठी विविध कार्यक्रमांचं आयोजन करण्यात पुढाकार घेतला. शासकीय नियमानुसार 'ग्रामपंचायतीच्या उत्पन्नापैकी ५ टक्के हिस्सा गावातील विकलांगांच्या कल्याणार्थ खर्च व्हावा' असे निर्देश आहेत. या निधीच्या माध्यमातून यशवंतरावांनी आपल्या गावात खास जनजागृतीचे कार्यक्रम आयोजित केलेत. जागतिक अपंग दिन, दृष्टी दिन, ब्रेल जयंती व महिला दिनाचे औचित्य साधून यशवंतरावांनी विकलांगांना जाहीर कार्यक्रमात एकत्र आणायची मोहीम आखली. या कार्यक्रमांत समाजातील प्रतिष्ठीत नागरिकांना आमंत्रित केलं. अशा नागरिकांकडून कधी अंधांना व्हाईट स्टीक तर कधी अन्य गृहपयोगी वस्तू मिळवून दिल्या. या कार्यक्रमांमुळे आता तालुक्यात विकलांगांच्या समस्या लोकांना दिसू लागल्या. या जाहीर कार्यक्रमांची वृत्तं स्थानिक दैनिकांत प्रसारित होवू लागली. अत्यंत दुर्लक्षित विकलांग समाजघटकांसाठी ही खूपच मोठी मजल ठरली.

रोजगार हमी योजनेत विकलांगांनाही रोजगार मिळावा यासाठीही यशवंतरावांनी प्रयत्न केलेत. ते म्हणतात, "आमच्या गावातील पायाने अंधू असलेल्या लिलाबाईला रोजगार हमीचं काम नाकारलं होतं." या लिलाताईंना रो.ह.यो. मध्ये अकुशल रोजगार मिळावा यासाठी यशवंतरावांनी यशस्वी प्रयत्न केले. वय वाढल्याने आता यशवंतरावांना पूर्वीप्रमाणे सायकलवर गावोगावी जाणं जमत नाही. व्यंग असलेल्या पायामुळे शारीरिक असमर्थता आता अधिक जाणवू लागली आहे. पण तरीही अन्यायाविरोधात लढण्याची उर्मी मात्र त्यांना स्वस्थ बसू देत नाही. नि अपंग संघटनेच्या कार्यासाठी ते प्रतिदिन अधिक ताकदीने प्रयत्न करतच आहेत. ■

निशा जांभुळकर

जन्मतः अल्पदृष्टी असलेल्या निशाचं भविष्य जवळपास अंधःकारमयच होतं. पण अपंग संघटनेतून जणू निशाला दृष्टी लाभली. कधीकाळी घरातच कुढत बसून राहणारी निशा विकलांगांना संघटनेत सामील करण्यासाठी तीन जिल्ह्यांमध्ये फिरू लागली. शासकीय अधिकारी-कर्मचाऱ्यांना विकलांगांच्या समस्यानिवारणासाठी राजी करू लागली. जीवनाकडून निराश झालेली निशा आज अनेकांचं आशास्थान बनलीय...

► आरमोरी तालुक्यातील निशा जांभुळकरचं लग्न झालं तेव्हाच तिचं नशीब पालटेल अशी तिच्या आई-वडिलांची भावना होती. कारण आपल्या तीन मुलींपैकी या अंध मुलीच्या भवितव्याचीच त्यांना सर्वाधिक चिंता होती. बाकी दोन मुली शिकल्या. त्यांची लग्नही सुस्थळी झाली. या मुलीलाही एक स्थळ आलं. मुलाने कसलीही अट न घालता विवाहास मान्यता दिली. पण लग्नानंतर हुंड्यासाठी निशाचा मानसिक छळ सुरू झाला. निशाच्या वडिलांना वाटत होतं या जावयाला आपण कुठलातरी व्यवसाय सुरू करून देऊ! म्हणजे मुलीची चिंता मिटेल. पण त्यांची स्वप्नं अल्पावधित धुळीला मिळाली.

हे जावईमहाशय व निशाच्या सासरकडील मंडळींच्या अपेक्षा काही औरच होत्या. ती मंडळी वारंवार पैशांची मागणी करू लागली. 'जमीन नावावर करून द्या!' म्हणू लागले. निशाला उठता-बसता टोमणे सहन करावे लागत होते. 'आपण दृष्टीहीन आहोत, यांनी आपल्याला पदरात घेतलय' या भावनेने निशालाही उलट जबाब देता येत नव्हता. पण हळूहळू या मंडळींच्या घरात

निशा सुरक्षित नाही हे तिच्या पालकांना लक्षात आलं. निशानेही मग रीतसर विभक्त होण्याचा निर्णय घेतला. पण 'आता आपलं आयुष्य अधिकच बेचक्यात सापडलंय, जगण्याला दिशाच उरली नाही' असं निशाला वाटू लागलं. त्यामुळे ती कुढत जगू लागली. तसेही अंधत्वामुळे तिच्या घराबाहेर पडण्यावर मर्यादा होती. आता तर घराबाहेर पडण्याचं कारणच उरलं नाही. त्यामुळे निशाने जवळपास स्वतःला घरात कोंडूनच घेतलं. पण मूळची निशा अशी नव्हती.

आरमोरी तालुक्यात अंधशाळाच नव्हती. त्यामुळे निशाने सर्वसाधारण शाळेतच दहावीपर्यंत शिक्षण घेतलं. या शाळेत विशेष मुलांसाठी काहीच शैक्षणिक सुविधा नव्हत्या. तरीही निशाने जिद्दीने दहाव्या इयत्तेपर्यंत मजल मारली. दहावीत मात्र ती दोन विषयात नापास झाली. तोवर निशाचं अपंगत्वाचे प्रमाणपत्रही काढलेलं नव्हतं. त्यामुळे परिक्षेच्या काळात तिला सहायक देण्याची सुविधाच केली गेली नव्हती. तरीही तिने परिक्षा दिली, हे विशेष.

नापास झाल्यावरही निशा खचली नाही. तिने तबबल दहा वेळा परिक्षा दिली. यावरून तिची जिद्द लक्षात येते. अशा जिद्दीची निशा लग्नाच्या निराशाजनक अनुभवाने भांबावली होती. तिच्या वडिलांनाही आता तिची चिंता सतावत होती. या अवस्थेत त्यांनी विचार केला, आता या मुलीला सरकारच्या संजय गांधी निराधार योजनेतून दरमहा काही मदत मिळू लागली; तर तिच्या भविष्याची काही तरतूद होऊ शकेल. या विचाराने त्यांनी तिचं अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र काढण्याचा निर्णय घेतला. कारण या प्रमाणपत्राशिवाय तिला अपंगांच्या योजनांचा लाभ मिळू शकणार नव्हता. निशाच्या वडिलांचा हा निर्णय वेगळ्याच अर्थाने तिच्या आयुष्याला कलाटणी देणारा ठरला.

'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'मार्फत अपंगत्वाच्या प्रमाणपत्रांसाठी विशेष मोहिम घेतली जात होती. त्यासाठी जनकल्याण अपंग संघटनेच्या आरमोरी मधील कार्यकर्त्या शारदाबाई लक्षणे या अपंगांशी संवाद साधायच्या. निशाचं प्रमाणपत्र काढण्याच्या निमित्ताने ती शारदाबाईंच्या संपर्कात आली. त्यांनी तिचं प्रमाणपत्र काढण्यात सहकार्य केलं. या घटनेनंतर शारदाबाईंसोबत निशाची मैत्री झाली. शारदाबाई स्वतः कुष्ठपीडित होत्या. स्वतःच्या अपंगत्वामुळे कुरवाळत न बसता शारदाबाई संघटनेत सक्रीय झाल्या होत्या. संघटनेच्या बळावर त्या अनेक विकलांगांना आधार देत होत्या. बस व ट्रेन प्रवासातील सवलतीचे पास काढून देणे, निराधार योजनेचा लाभ मिळवून देणे ही कामं शारदाबाईंच्या नित्याची होती. त्यामार्फत त्या गावोगावच्या विकलांगांशी संपर्क साधायच्या. त्यांची कागदपत्रं जुळवून संबंधित कार्यालयात पाठपुरावा करायच्या. शारदाबाईंच्या या कामात निशाही सामील झाली. आता तिला

घरात कुढत बसायला वेळच नव्हता. ती शारदाबाईसोबत विकलांगांच्या भेटीगाठी घेऊ लागली. निशा देऊळगाव अपंग संघटनेची सक्रीय सदस्य झाली. आता तिच्यासमोर जीवनाचं एक नवं दालन खुलं झालं. या कामात ती अल्पावधीत इतकी वाकूबगार झाली की आता ती स्वतंत्रपणे अशी कामं करू लागली. प्रवासातील सवलतीचा पास असल्याने ती इतर जिल्ह्यांमध्ये जाऊनही अपंगांना संघटनेत सामील करण्यासाठी जाऊ लागली.

निशामध्ये झालेल्या या कायापालटाला पाहता संघटनेतही तिला अधिक जबाबदारीचं पद दिलं गेलं. आता निशा गडचिरोली, भंडारा व चंद्रपूर या तीन जिल्ह्यांच्या संघटनेची सचिव झाली. यापुढील काळात निशाने केवळ वर्षभरातच दोनशे विकलांगांना संघटनेत सामील करून घेतलं. या सर्वांना शासकीय सवलतींचा लाभ मिळवून दिला. परिणामी निशाची एक ओळख निर्माण झाली.

निशाने आता संघटनेच्या अधिक मोठ्या जबाबदाऱ्याही लिलया हाताळायला सुरुवात केली. तिने आपल्या गावात विकलांगांचे तीन बचत गट स्थापन केले. शिवाय ग्रामपंचायतींच्या उत्पन्नातून गावातील अपंगकल्याणासाठी ५% निधी मिळणं अपेक्षित असतं. पण ग्रामसेवकांना या योजनेची माहितीच नव्हती. निशाने शासकीय कार्यालयातून ग्रामसेवकांच्या मोबाईल नंबरसची यादी मिळवली. आर्थिक वर्षाच्या अखेरीला म्हणजे मार्च अखेरला ग्रामपंचायतीने आपल्या अंदाजपत्रकातून अपंग कल्याणाच्या या निधीचा विनियोग करणं अपेक्षित असतं. म्हणून मग फेब्रुवारीपासूनच निशा ग्रामसेवकांना संपर्क करून अपंगकल्याणाच्या निधीसाठी आग्रह करू लागली. यासंबंधात ठाणेगावमधील ग्रामसेवकांनी मात्र हा निधी देण्यास स्पष्ट नकार दिला. मग संघटनेच्या लेटरहेडवर संबंधीत शासकीय आदेशाचा संदर्भ देऊन निशाने पाठपुरावा केला. ग्रामसेवकांना अपंग कल्याणाचा निधी वितरित करणं भाग पडलं.

काही वेळा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनाही अपंग कल्याण योजनेची माहिती नसते. त्यामुळेही ते विरोध करतात. आरमोरी नगर पंचायतच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांनी असाच एकदा हा निधी देण्यास विरोध दर्शवला. मग निशाने थेट गडचिरोलीच्या जिल्हाधिकाऱ्यांचे कार्यालय गाठले. त्यांना संघटनेमार्फत रितसर अर्ज सादर केला. जिल्हाधिकाऱ्यांच्या हस्तक्षेपामुळे संबंधित अधिकाऱ्यांना अपंग कल्याणाचा निधी वितरित करावाच लागला. त्यावर्षी आरमोरीतील ९८ विकलांग नागरिकांना प्रत्येकी २००० रुपयांचा निधी वितरित झाला. म्हणजे निशाच्या हस्तक्षेपामुळे जवळपास दोन लाखांचा अपंग कल्याण निधी वितरित झाला. ही छोटी घटना नव्हती.

एका बुजऱ्या, कुढत जगणाऱ्या मुलीऱ्या आयुष्याला संघटनेमुळे ँक नवा अर्थ मिळाला. संघटनेऱ्या माध्यमातून तिनेही अनेकांऱ्या आयुष्याला आनंदस्पर्श केलाय. कधीकाळी हे हात आधारासाठी अंधारात चाचपडत होते. तेच आज मदतीसाठी पुढे सरसावलेत. निशाचं आयुष्य उजळून गेलंय... ■

शारदाबाई लक्षणे

सार्वजनिक कार्यात अत्यंत सक्रिय असलेल्या शारदाबाईना कुष्ठरोगामुळे समाजाकडून अवहेलनेला सामोरं जावं लागलं. पण कुटुंबाची साथ व अपंग संघटनेमुळे त्यांच्या जीवनाला नवी पालवी फुटली. सरकारी अधिकाऱ्यांपुढे आता त्या आपला हात नाचवून अपंगांच्या हक्कांसाठी सवाल विचारतात तेव्हा अधिकाऱ्यांना त्यांची खुजी बोटं दिसत नाहीत, दिसतो तो त्यांचा अपंगाप्रती न्यायप्रिय मायाळू आब. तो पाहून अधिकारीही अदबशीरपणे त्यांना खुर्ची देतात...

► शारदाबाई लक्षणेना लहानपणापासून शिकायची खूप हौस होती. पण कुटुंबातील मोठी मुलगी असल्याने धाकट्या भावंडांना सांभाळण्याची जबाबदारी या मुलीवर आली. त्यामुळे त्या शाळेची पायरी चढू शकल्या नाहीत. पण धाकटी भावंडं शाळेतून आली की, ही मुलगी त्यांची पाटी पुस्तकं घेऊन बसायची. त्यांच्या वडिलांचे एक मित्र शाळामास्तर होते. त्यांनी या मुलीची शिक्षणाची गोडी ओळखली. या मास्तरांनी तिला लिहायला-वाचायला शिकवलं. तो १९६० चा काळ होता. मुलीचं शिक्षण तेव्हा गौण मानलं जायचं. पण त्या मास्तरांच्या प्रोत्साहनाने शारदाबाईंनी थेट चौथीची परीक्षा दिली. त्या उत्तीर्णही झाल्या. पण शेतकरी कुटुंबातील शारदाबाईंना चौथीच्या त्या परीक्षेवरच समाधान मानावं लागलं. वडील म्हणाले, 'मुलीच्या जातीनं फार शाळा शिकणं बरं नाही.' त्यामुळे शारदाबाईचं शिक्षण थांबलं.

१९७१मध्ये शारदाबाईंचा विवाह गोपीनाथ यांच्याशी झाला. त्या आरमोरीतील ठाणेगावात नांदायला आल्या. गोपीनाथ लक्षणे हा माणूस खुल्या

मनाचा! आपल्या पत्नीला शिक्षणाची आवड आहे हे त्यांनी ओळखलं. त्या काळात सरकारमार्फत रात्रशाळा सुरू झाल्या होत्या. रात्रशाळेत शिकवणारं कुणीतरी शिक्षणखात्याला हवं होतं. शारदाबाईना लिहिता-वाचता येत होतं. म्हणून मग रात्रशाळेची मास्तरीण व्हायला गोपीनाथ यांनी शारदाबाईना प्रोत्साहन दिलं. त्यामुळे एकदाही शाळेची पायरी न चढलेल्या शारदाबाई रात्रशाळेच्या मास्तरीणबाई झाल्या.

गडचिरोली जिल्ह्यात जंगलपट्टी नाटके लोकप्रिय आहेत. दरवर्षी गावोगावच्या यात्रांमध्ये या नाटकांची खूप रौनक असते. गोपीनाथ या नाटकांमध्ये अधूनमधून भूमिका करत असत. एकदा गावातील तरूणांनीच नाटक बसवण्याचा निर्णय घेतला. पण स्त्री पार्ट करायला कुणीच पुढं येत नव्हतं. शारदाबाई मात्र पुढे सरसावल्या. महिलांनी कुठल्याही क्षेत्रात मागे राहू नये केवळ हा आदर्श घालून देण्यासाठी शारदाबाईंनी 'रणसंग्राम' या नाटकात येसूबाईची भूमिका केली. इतकंच नाही, नंतरच्या काळात शारदाबाईंनी स्वतःच एक नाटक बसवलं. त्या नाटकाचं शीर्षक होतं - 'कुटुंब लहान-सुख महान'! ते ऐंशीचं दशक होतं. लोकसंख्या वाढीचा प्रश्न तेव्हा खूपच तीव्र होता. ती समस्या लक्षात घेऊन शारदाबाईंनी एका स्त्रीला दहा मुलं आहेत व अकराव्यासाठी ती गर्भवती आहे असं दाखवून विनोदी प्रहसन केलं होतं. या नाटकासाठी त्यांनी गाणीही लिहिली. लिहिली म्हणणं तितकं संयुक्तीक ठरणार नाही. कारण रूढार्थाने शारदाबाई लांबलचक लिहू शकत नाहीत. त्या नाटकातील संवाद, गाणी, त्यांच्या चाली सर्वकाही शारदाबाईंच्या डोक्यात फिट्ट होतं. ते नाटक हिट झालं. व्यावसायिक नाटकवाल्यांनी त्याची संहिता शारदाबाईंकडे मागितली. त्या म्हणाल्या, 'तुम्ही लिहून घ्या मी सांगते!'

दरम्यानच्या काळात गावात प्रौढ शिक्षणाची चळवळही आली होती. शारदाबाई या चळवळीत सामील झाल्या. त्या आता प्रौढांना क ख ग शिकवू लागल्या. गावातील प्रत्येक सार्वजनिक कार्यात शारदाबाई आघाडीवर होत्या. पण अचानक शारदाबाईंना कुष्ठरोगाची लागण झाली.

धुणी धुताना, भांडी घासताना हात सुन्न होताहेत, हे शारदाबाईंना जाणवलं. त्यांनी गावातल्या डॉक्टरकडून उपचार घेतले. पण हा कुष्ठरोग आहे हे लक्षातच आलं नाही. रोगनिदान झालं तेव्हा हाताची बोटं झडू लागली होती. त्याहीपेक्षा वाईट गोष्ट म्हणजे ज्या शारदाबाईंना गावातील महिला प्रेरणा मानत होत्या, त्याच आता त्यांच्याकडे पाहून तोंड फिरवू लागल्या. शारदाबाईंना कुणी स्पर्श करेना, त्यांच्या सावलीपासूनही लोक दूर पळू लागले. गावात लोकप्रिय असलेल्या शारदाबाई सर्वांसाठी अचानक अस्पृश्य झाल्या. पण गोपीनाथ या

काळात त्यांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभे राहिले. त्यांनी शारदाबाईंना नागपूरच्या शासकीय रूग्णालयात उपचारांसाठी नेलं. शारदाबाई काही दिवस नागपूरलाच राहिल्या. तिथे त्यांनी अन्य कुष्ठरूग्ण पाहिले. मग त्यांना आपणच एकट्या 'दुदैवी' नाही आहोत; हा केवळ एक आजार आहे; त्यावर उपचार आहेत; खचून जायची गरज नाही. ही जाणीव झाली. शारदाबाईंनी पुन्हा उभारी घेतली.

उपचारांनंतर त्या गावी आल्या. पण आता कुष्ठरूग्णतेचा डाग लागला होता. पूर्वीप्रमाणे आता त्यांना लोक जवळ करत नव्हते. शारदाबाई सांगतात, "त्या काळात प्रौढ शिक्षण खात्याचे निजामेसर नावाचे एक सुपरवायजर होते. त्यांनी गावकऱ्यांची बैठक घेतली. कुष्ठरोगाबद्दलच्या गैरसमजांबद्दल गावकऱ्यांना माहिती दिली." या निजामेसरांनी प्रौढ शिक्षण वर्गात शारदाबाईंच शिकवतील! हेही त्या बैठकीत ठणकावून सांगितलं. मग गावकरी नरमले. पण शारदाबाईंचा पूर्वीचा आब आता विरला होता. उत्साह खुंटला होता. अशा नैराश्याच्या काळात अपंग जनकल्याण संघटना शारदाबाईंच्या आयुष्यात आली. शारदाबाई सांगतात, "संघटनेची माहिती घेऊन संगीताताई माझ्याकडे आल्या. मीही अपंगच आहे, मला अपंगांसाठी काम केलं पाहिजे हे मला पटलं. मी संघटनेत सामील झाले."

'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'ने अपंग संघटनेचं काम सुरू केलं तेव्हा पहिलं आव्हान होतं अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र मिळवून देण्याचं. शारदाबाईंनी या कामात धडाडी दाखवली. त्या एक प्रसंग सांगतात, "एकदा एका मतीमंद मुलीचं सर्टिफिकेट घ्यायचं होतं. डॉक्टर काहीही प्रश्न विचारू लागला. त्याने विचारलं, 'बाई तुला पाळी येते का?' ते ऐकून ती मुलगी रडायलाच लागली..." विकलांगतेचं प्रमाणपत्र देताना वैद्यकीय अधिकारी मतिमंदांचा बुद्ध्यांक तपासतात. त्यासाठी काही सामान्य प्रश्न विचारले जातात. या प्रश्नांची उत्तरं देता येतात अथवा नाही यावरून किती टक्के अपंगत्व आहे ते ठरवलं जातं. स्वयंपाक येतो का? धुणीभांडी ही कामं येतात का? ही साधी माहिती मतिमंदांना विचारूनही ही तपासणी करता येते. पण तो डॉक्टर खोडसाळपणे नाजूक प्रश्न त्या मुलीला विचारत होता. शारदाबाईंनी त्याला चांगलच खडसावलं. वरिष्ठांकडे तक्रार केली. नंतर त्या मुलीला प्रमाणपत्र मिळवून दिलं.

अपंगांप्रती असंवेदनशील अधिकारी-कर्मचाऱ्यांना शारदाबाईंनी वेळोवेळी वठणीवर आणलय. अपंगांना बस सवलतीचा पास मिळतो. ती सवलत देणारा एक कर्मचारी पासवर सही देण्यासाठी लाच मागायचा. त्यालाही शारदाबाईंनी

चांगलच झापडलं. तेव्हा तो सरळ झाला. संजय गांधी निराधार योजनेतून एकदा एका अंध मुलीला वगळण्यात आलं होतं. या दोन अंध बहिणी होत्या. पैकी एकीची पेन्शन अचानक रद्द करण्यात आली. 'एका बहिणीला सरकारी मदत मिळते त्यामुळे दुसरीची बंद केलीय' अशी सबब अधिकारी देत होता. शारदाबाईंनी एक शकल लढवली. त्या मुलीला घेऊन शारदाबाई त्या अधिकाऱ्याच्या कचेरीत गेल्या. अंध मुलगी सोबत होतीच. शारदाबाईंनी त्या मुलीला सरळ त्या अधिकाऱ्याच्या टेबलवर धडकायला सांगितलं. ती अंध मुलगीही चाचपडत टेबलाला जाऊन धडकली. अधिकारी हबकला. मग शारदाबाईंनी त्याला विचारलं, "तुम्ही डोळस आहात या मुलीची बहिण अंध आहे, हीदेखील अंधच आहे. मग हिची मदत का नाकारताय? तुम्हाला दिसतय ना ती अंध आहे म्हणून?" शारदाबाईंच्या प्रश्नांमुळे अधिकारी वरमला. त्या मुलीची पेन्शन पुन्हा सुरू झाली. एकदा तर शारदाबाईंच्या धडाडीपुढे जिल्हाधिकारीही नम्र झाले आहेत.

एका अपंग व्यक्तीचं घर ढासळलं होतं. त्याला घरकुल योजनेचा लाभ मिळवून द्यायचा होता. त्यासाठी शारदाबाई तीन-चार अंध अपंगांना सोबत घेऊन जिल्हाधिकाऱ्यांच्या केबिनसमोर आल्या. तर तेथील शिपाई 'ही अपंगांची वरात कशाला आलीय?' अशा नजरेने त्यांच्याकडे पाहून कुत्सितपणे म्हणाला, 'सायेब, मुंबैला गेलेत. जा माधारी!' जिल्हाधिकारी केबिनमध्ये आहेत हे शारदाबाईंना माहित होतं. त्यांनी खडसावून 'शारदाबाई आल्यात म्हणून साहेबांना सांग जा!' असा आदेशच त्या शिपायाला दिला. शिपाई नाखुशीने साहेबांकडे वर्दी देऊन आला. नंतर जिल्हाधिकाऱ्यांनाही शारदाबाईंनी सुनावलं. 'मुंबैवरून इतक्या लवकर कसे आलात?' असा उपरोधिक सवाल करून शिपायाची कोटी त्यांनी सुनावली. जिल्हाधिकारी खजिल झाले. त्यांनी लगेचच त्या अपंग व्यक्तीसाठी घरकुल मंजूर केलं.

शारदाबाई एकेकाळी कुष्ठरोगाने नाउमेद झाल्या होत्या. केवळ अपंग संघटनेमुळे त्या सार्वजनिक जीवनात पुन्हा सक्रीय झाल्या. आता त्या शाळा व आरोग्य केंद्रांवरिल नागरी समित्यांवरही कार्यरत आहेत. अशा या शारदाबाईंच्या बोटं झडलेल्या हातांकडे पाहून कुणी त्यांना अपंग म्हटलं तर अशा गृहस्थाला पागल ठरवायला हरकत नाही! ■

उत्तरा उईके

जिनिंग फॅक्टरीतील अपघातात उत्तराताईना आपला एक हात गमवावा लागला. तातडीची वैद्यकीय मदत मिळाल्याने त्यांचे प्राण वाचले. पण फॅक्टरी मालकाने वैद्यकीय मदतीशिवाय उईके दांपत्याची कुठलीही जबाबदारी स्वीकारली नाही. उत्तराताईनी नवऱ्याच्या मदतीने स्वतःला सावरले. अपंगत्व आल्यानंतर त्यांनी पुन्हा जिद्दीने कुटुंबाची जबाबदारी स्वीकारलीच शिवाय त्या आता गावपातळीवर अपंगांच्या हक्कांसाठीही आवाज उठवू लागल्या आहेत...

► महाराष्ट्रात गडचिरोली जिल्ह्यात दरडोई उत्पन्न सर्वात कमी आहे. परिणामी या जिल्ह्यांतून विस्थापनाचे प्रमाणही मोठे आहे. स्थानिक रोजगार संधी अत्यल्प असल्याने विस्थापित मजूर मिळेल तो रोजगार स्वीकारतात. छोट्या फॅक्टऱ्यांमध्ये रोजगार मिळतोही. पण अशा ठिकाणी मजुरांना सुरक्षिततेची हमी नसते. अशा मजुरांना होणारे आजार त्याचप्रमाणे अपघातांमुळे येणाऱ्या अपंगत्वाची दखल घेणारी यंत्रणा आजरोजी अस्तित्वात नाही. शासन किंवा रोजगार पुरवठा करणाऱ्या व्यक्ती व संस्था मजुरांच्या अपंगत्वाची जबाबदारी घेत नाहीत. मजुरही अज्ञानापोटी नुकसान भरपाईची अपेक्षा बाळगत नाहीत; व अपंगत्वाशी जुळवून घेऊन जगू लागतात. पण अशा व्यक्तींना अपंग संघटनेची साथ मिळाल्यास त्यांच्या उदरनिर्वाहाचे अन्य पर्याय शोधले जाऊ शकतात. प्राप्त परिस्थितीत तरी असंघटीत क्षेत्रातील मजुरांना आलेल्या अपंगत्वावर हाच एक पर्याय आहे. उत्तरा उईकेचा अपंगत्व व जीवनाशी चाललेला झगडा या संदर्भात पाहायला हवा.

देसाईगंज (वडसा) तालुक्यातील डोंगरमेंढा हे उत्तराताईचं गाव. उत्तराताई बारावीपर्यंत शिकल्या. शिक्षणादरम्यान त्यांचं आपल्याच गावातील मारूती या तरुणावर प्रेम बसलं. मारूती व उत्तराने लग्नाचा निर्णय घेतला. पण हे लग्न दोघांच्या कुटुंबीयांना मान्य नव्हतं. कारण हा आंतरजातीय विवाह होता. शिवाय मारूती यांना लहानपणीच अपघातात एक डोळा गमवावा लागला होता. 'एका डोळ्याने अधु असलेल्या मुलाशी आपल्या मुलीने लग्न करू नये' अशी उत्तराच्या वडलांची इच्छा होती. पण घरच्यांच्या विरोधाला न जुमानता या युगुलाने लग्न केलं. यथावकाश या दांपत्याला दोन अपत्य झाली. बाळांच्या आगमनाने हळूहळू घरच्यांचा विरोध मावळला. हे कुटुंब आता स्थिरस्थाय होण्यासाठी धडपडत होतं. आर्थिक उत्पन्नाचे स्रोत उत्तरा व मारूती दोघेही शोधत होते.

मारूती एका डोळ्याने अधु असूनही ट्रॅक्टर चालवण्याचं काम करत. त्यांची थोडी जमीनही आहे. शिवाय रोजगार हमीच्या कामांमुळे गावात यांना थोडाबहुत रोजगारही मिळत होता. पण तेवढ्याने भागत नव्हतं. मुलं मोठी होऊ लागली होती. त्यांच्या भविष्यासाठी तरी अधिकची कमाई करायला हवी, या विचाराने मारूती यांनी चंद्रपुरला जिनिंग मिलमध्ये नोकरीसाठी जाण्याचा निर्णय घेतला. चंद्रपुरला एका मित्राच्या ओळखीने ही नोकरी काही काळासाठी मिळणार होती. जिनिंग मिलमध्ये वर्षातले पाच-सहा महिने हंगामी काम मिळतं. डिसेंबर ते मे या सहा महिन्यात शेतीची कामंही कमीच असतात. त्यामुळे फॅक्टरीत जाऊन थोडी कमाई करता येईल असा विचार मारूतीने उत्तरासमोर मांडला. त्यावर मारूतीने एकट्यानेच जाण्यापेक्षा 'दोघेही जाऊ!' असा दुजोरा उत्तराने दिला.

चंद्रपुरच्या या जिनिंग फॅक्टरीत पुरुषाला तीनशे व महिलांना दोनशे रुपये रोजंदारी होती. स्थानिक रोजगारापेक्षा ही रोजंदारी बरी होती. शिवाय फॅक्टरीजवळ मजुरांना राहायला खोल्याही होत्या. दिवसाला बारा तासांची ड्युटी होती. सारासार विचार करून मारूती व उत्तराने जिनिंग मिलमध्ये काम केलं. पहिल्या हंगामात या दोघांनी दहा हजार रुपयांची बेगमी केली. सहा महिन्यात दोन मजुरांनी रात्रदिवस राबून दहा हजार रुपये घरी आणले, ही बाब खरेतर फार उत्साहवर्धक नाही. पण रोजगाराची साधनं नसल्याने जी काही कमाई झाली त्यावर ही मंडळी समाधानी होती. पुढच्या वर्षीच्या हंगामातही हे दांपत्य त्याच फॅक्टरीत कामावर रूजू झालं.

पण या हंगामाने दगा दिला. पुन्हा कधीही भरून न निघणारी हानी झाली. उत्तराताई सांगतात, " तो गुढी पाडव्याचा दिवस होता. त्या दिवशी मला बरं

वाटत नव्हतं. पण तरीही मी कामावर गेले. मशिन चरख्यावरून कापसाच्या रिम काढायचं काम सुरू होतं.” जिनिंग फॅक्टरीत यांत्रिक चरखे असतात. या चरख्यांमध्ये एका बाजूने घातलेला कापूस दुसऱ्या बाजूने चपटा होऊन निघतो. अशा कापसाच्या रिम काढून गुंडाळण्याचं काम मजुरांना करावं लागतं. या कामात कामगारांची सजगता महत्त्वाची असते. रिम निघताना कापसाचे तंतु फॅक्टरीतल्या हवेत मोठ्या प्रमाणात मिसळतात. हे तंतु श्वासावाटे फुफ्फुसात जाऊन श्वसनयंत्रणेचे आजार होवू शकतात. त्यामुळे कामगारांना मास्क देणं अनिवार्य असतं. पण मास्क व शरीरावरील कपडे मशिनमध्ये गुंतणार नाहीत यासाठीचे एप्रन या मुलभूत सुविधाही बऱ्याचदा पुरवल्या जात नाहीत. एका मशिनवर एक कामगार असणं अपेक्षित असतं. पण खर्च वाचवण्यासाठी फॅक्टरी मालक चार मशिनवर एकाच मजुराला नेमतात. त्या दिवशी असंच काही झालं असावं. उत्तराताई आजारी असल्याने मलूल अवस्थेत मशिनजवळच पेंगत होत्या. त्या सांगतात, “अचानक एका मशिनमधून खूप आवाज यायला लागला. म्हणून मी ती मशिन बंद करायला गेले. तेवढ्यात माझ्या साडीचा पल्लू मशिनमध्ये अडकला. मी पल्लू ओढायचा प्रयत्न केला. पण इतक्यात माझा हातच मशिनने खेचला...हात मनगटापासून तुटून बाजूला पडला. रक्त वाहायला लागलं. मग मी बेशुद्ध पडले. त्यानंतर काय घडलं ते मला आठवत नाही...” धावाधाव झाली. फॅक्टरीमालकाने स्वतःच्या गाडीत उत्तराताईंना घालून नागपुरच्या खासगी दवाखान्यात दाखल केलं.

उत्तराताई शुद्धीवर आल्या, तेव्हा त्यांना त्यांचा हात थोटा झालेला दिसला. पहिल्यांदा त्यांना धक्का बसला. नंतर त्या आपल्या भविष्याची चिंता करून आसवं गाळू लागल्या. ‘हात गेला, मी थोटी झाले, आता आपला नवरा मला सोडून देईल, सगळे मला नावं ठेवतील, आता मी धुणं कशी धुणार? भांडी कशी घासणार?’ या चिंता त्यांना सतावू लागल्या. या कठिण प्रसंगात मारूतीने त्यांना खूप धीर दिला.

उत्तराताईंवर शस्त्रक्रिया झाली होती. पोलिसांनी त्यांची जबानी घेतली. पण त्या जबानीचं पुढं काय झालं याची यांना कल्पना नाही. शस्त्रक्रियेसाठी सत्तर हजार रुपये खर्च आला. तो खर्च सुरुवातीला फॅक्टरी मालकाने केला. त्याने मजुरांचा अपघात विमा उतरवला होता म्हणे. या विम्याची दिड लाख रुपये रक्कम मिळाली. त्यातील सत्तर हजार रुपये दवाखान्याचा खर्च म्हणून मालकाने काढून घेतले. एक हात गमावून उत्तराताई पुन्हा आपल्या गावातील नेहमीच्या आयुष्यात परतल्या.

आता त्यांना जगणं कठिण वाटत होतं. विशेषतः आपल्या मुलांची चिंता

त्यांना खूप सतावत होती. पण या चिंतेतूनच त्यांना उभारी मिळाली; असंही म्हणता येईल. उत्तराताई सांगतात, “माझ्या लेकरांना आता मी पोळ्या लादून देवू शकत नाही याचं खूप वाईट वाटत होतं. त्यामुळं मी रडायचे, मुलं आणि नवरा मला म्हणाले, ‘आपण पोळ्या लाटायची मशीन आणू. तु काळजी करू नकोस!..’ पण मला काही सुचतच नव्हतं...” अशा सैरभैर अवस्थेत उत्तराताईंनी एकाच हाताने पोळ्या लाटायला सुरुवात केली. आधी खूपच जड गेलं. पोळ्यांचा आकार ओबडधोबड झाला. पण काही दिवसांच्या सरावानंतर उत्तराताई उत्तम पोळ्या बनवू लागल्या. घरातली सर्वच कामं आता त्या एकाच हाताने शिताफीने करू लागल्या. गेलेला आत्मविश्वास त्यांनी पुन्हा कमावला.

पण आता कुटुंबाचं उत्पन्न कमी झालं होतं. मारूती एकटेच कमावत होते. ‘त्यांना आपण हातभार लावायलाच हवा, घरी बसून चालणार नाही’, असं उत्तराताईंच्या मनाने घेतलं. त्याचदरम्यान गावात रोजगार हमी अंतर्गत गावाजवळील तळ्याच्या खोलीकरणाचं काम निघालं होतं. उत्तराताई त्या कामासाठी हजर झाल्या. पण ‘ही एका हाताने काय काम करणार? तिला काम देवू नका!’ असा सूर काही मजुरांनी लावला. त्याचवेळी गावातील एक लकवाग्रस्त पुरुष नि एक म्हाताराही कामासाठी आले होते. त्यांनाही काम हवं होतं. या बाईंना काम दिलं, तर या मजुरांनाही द्यावं लागेल. या शंकेने इतर मजुरांनी उत्तराताईंना काम देण्यास विरोध केला. पण उत्तराताई अडून राहिल्या. ‘मी सगळं घरकाम एका हाताने करते, माती टाकायचं कामही करेन!’ असा विश्वास त्यांनी दिला. अखेर उत्तराताईंना रोजगार हमीवरील काम मिळालं. खरेतर अपंगांना हक्क म्हणून साजेसं काम रोजगार हमीत मिळण्याची तरतूद आहे. पण या नियमाकडे दुर्लक्ष करून अपंगांना कामं नाकारली जातात. उत्तराताईंना तेव्हा अपंगांसाठीच्या तरतुदींची कल्पना नव्हती. पण जिद्दीने त्यांनी काम मिळवलं.

वरील घटनेनंतर काही काळाने उत्तराताईंच्या गावात ‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’चे कार्यकर्ते आले. त्यांनी अपंग संघटनेची माहिती दिली. उत्तराताई संघटनेत सामील झाल्या. त्यांनी संघटनेच्या प्रशिक्षण शिबिरातही सहभाग घेतला. शिबिरामधून परतल्यानंतर उत्तराताईंनी आपल्या गावच्या ग्राम पंचायत निधीतील अपंगांकरताचा वाटा मागण्याचं धाडस दाखवलं. शासकीय नियमानुसार ग्रामपंचायतीच्या उत्पन्नातील पाच टक्के रक्कम अपंग व्यक्तींचा विकास व कल्याणकारी योजनांवर खर्च होणं अपेक्षित आहे. प्रशिक्षणात मिळालेल्या या माहितीचा आधार घेवून उत्तराताई शंकरपूर ग्रामपंचायतीच्या कार्यालयात गेल्या. तिथे बी.डी.ओ., ग्रामसेवक व सरपंचही अनायासे होते.

उत्तराताईनी अपंगांसाठीच्या निधीबद्दल प्रश्न विचारल्यावर, “त्या निधीतून आम्ही दोन तीनचाकी गाड्या विकत घेतल्या” असं उत्तर मिळालं. अपंगांना मतदानाच्या दिवशी मतदान केंद्रापर्यंत आणण्यासाठी हा खर्च केला गेल्याची सबब सांगितली गेली. उत्तराताई त्यावर म्हणाल्या, “तुम्ही गावातल्या अपंगांना विचारलं का? आम्हाला कशाची गरज आहे, आमची गरज पाहून तुम्ही खर्च करायचा होता.” ग्रामपंचायतीने या दोन व्हिलचेअरच्या खरेदीसाठी सोळा हजार रुपये खर्च केले होते. उत्तराताईनी अपंग संघटनेच्या संगीताताईना फोन लावला. संगीताताई बी.डी.ओ. व सरपंचाशी बोलल्या. ‘हॅडिकॅप चेअर्सच्या खरेदीसाठी इतके पैसे कसे खर्च झाले? ग्रामपंचायतीचं नेमकं उत्पन्न किती? त्यातली किती रक्कम खर्च झाली?’ असे प्रश्न संगीताताईनी उपस्थित केल्यावर मात्र सरपंचांनी फोनच कटू केला.

आता वरील प्रश्नांच्या पाठपुराव्याची जबाबदारी उत्तराताईनी स्वीकारली आहे. उत्तराताई शिक्षित आहेत, बोलक्या आहेत, आपल्याला आलेल्या अपंगत्वावर त्या कुढत बसलेल्या नाहीत. त्यामुळे उत्तराताई यापुढे अपंगांवरील अन्यायासंबंधित अनेक प्रश्नांची उत्तरे मिळवतील यात शंका नाही! ■

भाग २

विकलांग तरुणांना रोजगारांचं पाठबळ

भारतात एकूण लोकसंख्येत विकलांगांची जनसंख्या २.२१% आहे. ६९% विकलांग ग्रामीण भागात आहेत. यापैकी केवळ १% विकलांगांना शिक्षणाची संधी मिळालीय व फक्त १ टक्केच विकलांगांना अर्थपूर्ण रोजगार मिळाला आहे. या पार्श्वभूमीवर 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'ने 'एम्प्लॉयमेंट अँड स्कील एनहान्समेंट फॉर पर्सन्स वुईथ डिसेंबिलिटी' हा प्रकल्प नागपूरमध्ये सुरू केला. या माध्यमातून विकलांग तरुणांना व्यावसायिक व जीवनकौशल्यांचे प्रशिक्षण दिले जाते. प्रशिक्षणानंतर या तरुणांसाठी रोजगार संधी उपलब्ध केल्या जातात. या वैशिष्ट्यपूर्ण उपक्रमातून सन्मानजनक जीवनवाट गवसलेल्या काही प्रातिनिधिक कथा...

स्वाती पणीकर

खेळ, मेहंदी, रांगोळी, चित्रकला अशा विविध कला गुणांमध्ये स्वाती पणीकर अव्वल राहिली. बाराव्या इयत्तेपर्यंत विशेष शाळांमध्ये ती पहिल्या श्रेणीत उत्तीर्ण झाली. त्यानंतर तंत्रशिक्षणातही (आयटीआय) तिने विशेष प्राविण्य मिळवलां. आत्मनिर्भर होणं हा तिचा ध्यास. या महत्वाकांक्षेनेच स्वाती सध्या एका केक शॉपमध्ये नोकरी करतेय. तिने केलेल्या केकवरील डिझाईन्सना ग्राहकांकडून विशेष पसंतीची दाद मिळत्येय. आता कुठे तिने पंख पसरलेत. पण तिच्या भरारीला आभाळ आहे का ?

► युवकांपुढे कुणी ना कुणी रोल मॉडेल असतं. स्वातीचं रोल मॉडेल कोण ? हा प्रश्न विचारल्यावर ती सानिया नेहवाल की पी. व्ही. सिंधूचं नाव घेतेय हे आपल्याला नीटसं आकळत नाही. मुकबधिरांच्या सांकेतिक भाषेतील खाणाखुणांनी ती या दोन खेळाडूंपैकी कुणालातरी आदर्श मानते इतकं मात्र समजतं. स्वाती एक उत्तम खेळाडू आहे. गोळाफक या खेळात तिने राष्ट्रीय स्तरावर सुवर्ण पदक मिळवलय. हॉलिबॉल, रांगोळी इत्यादी स्पर्धांतही तिने अनेक पुरस्कार मिळवलेत. त्यामुळे स्वातीच्या आदर्शांमध्ये खेळाडूंची नावं येणं स्वाभाविक आहे. पण तिचं आजचं स्वप्नं काय आहे ? या प्रश्नावर ती उत्तर देते : आत्मनिर्भर होणं! तिच्यातील खेळाडूला भवितव्य नाही हे स्वातीला ठावूक आहे... खेळांमध्ये स्वातीला विशेष रस असला, तरी तिचं स्वप्नं मात्र जमिनीवर घट्ट पाय रोवून उभं राहण्याचंच आहे. तिच्या या स्वप्नाला 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' संस्थेमुळं बळ मिळालं. अन्यथा हे स्वप्नही कदाचित

विरून गेलं असतं.

संस्कृतमधील 'स्वाती' या शब्दाचा अर्थ आहे 'अत्यंत लाभदायी'. स्वातीचा एक अर्थ 'पावसाचा थेंब, जो शिंपल्यातून मोत्यात परावर्तित झाला' असाही आहे. ब्रह्मांडातील एका प्रकाशमान ताऱ्यालाही स्वाती नावानं ओळखलं जातं. सुशील व लेखा पण्णीकर या दांपत्याच्या आयुष्यात पहिल्या मुलीने जन्म घेतला तेव्हा यापैकी स्वाती या नावाचा नेमका कोणता अर्थ अभिप्रेत होता ते त्यांनाही नक्की सांगता येत नाही. पण ही मुलगी 'विशेष' आहे. हे मात्र तिच्या जन्मानंतर काही दिवसातच त्यांना समजलं. या बाळाकडे पाहून हातवारे केल्यावर ती हसायची. पण आवाजांच्या दिशेने मात्र ती प्रतिसाद देत नव्हती. त्यामुळे तिला डॉक्टरांना दाखवलं गेलं. स्वातीचे वडील सुशील पण्णीकर पाठबंधारे विभागात नोकरीला आहेत. आई लेखाताई गृहिणी आहे. या दांपत्याचं शिक्षण फारसं नाही. तरी मुलीच्या भवितव्यासाठी ते अत्यंत सजग होते. त्यामुळे त्यांनी मुलीला वेगवेगळ्या डॉक्टरांकडे नेलं. तिच्या उपचारांसाठी शक्य ते सर्व प्रयत्न केले. सुशील पण्णीकरांची नोकरी तुमसर या छोट्या तालुक्याच्या ठिकाणी होती. पण त्यांनी उपचारांसाठी नागपूर, भिलई ते अगदी केरळपर्यंतच्या डॉक्टरांकडे मुलीला नेलं. 'ही स्पेशल चाईल्ड आहे!' हेच सगळीकडून अधोरेखित झालं. मग त्यांनी तिच्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रीत केलं. स्वातीची आई लेखाताईना लग्नानंतर शिक्षण थांबवावं लागलं. त्यांना नोकरीही करण्याची इच्छा होती. पण ते जमलं नाही. स्वातीनंतर त्यांना आणखी एक मुलगी झाली. लेखाताईनी या दोन्ही मुलींच्या शिक्षणात कसूर केली नाही. त्यांची धाकटी मुलगी श्रुती सध्या औरंगाबादला विज्ञान शाखेतील पदवीचा अभ्यास करतेय. स्वातीच्या शिक्षणासाठीही लेखाताई सदैवं सजग होत्या. तरीही कधीकधी स्वाती आपल्या आईकडे एक तक्रार करते - 'श्रुतीला इंग्रजी माध्यमात टाकलं, मलाच मराठी शाळेत का घातलं?' 'इंग्रजी माध्यमात शिक्षण घेतलं असतं तर करीयरच्या चांगल्या संधी मिळाल्या असत्या अशी स्वातीची भावना आहे!' असं लेखाताई सांगतात.

तुमसरमध्ये विशेष बालकांसाठी केवळ एकच मराठी माध्यमाची शाळा होती. तिथे स्वातीचं प्राथमिक शिक्षण झालं. पुढील शिक्षणाची सोय तुमसरमध्ये नव्हती. त्यामुळे केवळ या मुलीच्या शिक्षणासाठी सुशीलरावांनी नागपूरला बदली करवून घेतली. नागपूरमधील विशेष मूक-बधिर विद्यालयात स्वातीने बारावीपर्यंत शिक्षण घेतलं. पण नागपूरमध्ये विशेष मुलांसाठी उच्चशिक्षणाच्या संधी नाहीत. पुढे काय? या प्रश्नावर मार्ग काढत स्वातीला तंत्रशिक्षण विद्यालयात दाखल केलं गेलं. हा आयटीआय कोर्स सर्वसाधारण मुलांसाठी

होता. तिथे फॅशन डिझायनर ट्रेडमध्ये स्वातीने प्रवेश घेतला.

आयटीआयचं शिक्षण स्वातीने केवळ निरिक्षण शक्तीवर केलं. कारण इथल्या शिक्षकांना सांकेतिक भाषा येत नव्हती. शिक्षकांनी शिकवलेलं स्वातीला ऐकू येत नव्हतं पण कळत मात्र होतं. त्यामुळे हा कोर्सही ती चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण झाली. फॅशन डिझायनर ट्रेडच्या उमेदवारांना बुटीक्स किंवा लेडीज टेलर्सकडे रोजगाराच्या संधी मिळतात. स्वातीकडे मात्र चांगले कौशल्य असूनही या क्षेत्रात रोजगार मिळाला नाही. कारण 'या मुलीला आम्ही सांगितलेलं समजणारच नाही' अशी बुटीक्सच्या मालकांची ठाम समजूत होती. खरेतर थोड्याशा सरावाने स्वातीसारख्या विशेष मुलांसोबत संवाद प्रस्थापित होऊ शकतो. पण या मुलांमधील प्रेरणांना समाजात सकारात्मक प्रतिसाद मिळत नसल्याने स्वातीच्या पदरीही निराशाच आली.

या निराशेच्या काळात स्वातीपर्यंत एक आशेचा किरण पोहोचला. आपल्या शाळेतील मित्रमैत्रिणींना नागपूरमधील 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' संस्थेकडून प्रशिक्षण व रोजगाराच्या संधी मिळताहेत याची माहिती स्वातीला मिळाली. त्यामुळे या संस्थेत नेण्याचा आग्रह तिने आईकडे केला. संस्थेत नोंदणी झाल्यानंतर स्वातीला इंग्रजी व संगणक कौशल्य शिकण्याची संधी मिळाली.

थोड्याच अवधीत तिच्यासाठी योग्य ठरेल अशी रोजगारसंधी संस्थेकडून शोधण्यात आली. धरमपेठ येथील 'केक लिंक्स' या केकच्या दुकानात केकवरील डिझाईन्स बनवण्यासाठी स्वातीला नियुक्ती मिळाली. ही मुलगी खरोखरच ग्राहकांच्या अपेक्षांनुसार संवाद साधून काम करू शकेल का? असा प्रश्न केक लिंक्सच्या संचालकांनाही पडला होता. मात्र स्वातीचा रितसर 'इंटरव्यूव्ह' झाला. तिचे कलात्मक कौशल्य आजमावले गेले. त्यानंतरच म्हणजे तिच्यावर दया किंवा उपकार न दाखवता ही नोकरी तिला मिळाली. अशा प्रकारे स्वातीला तिच्या आयुष्यातील पहिल्या नोकरीची संधी वयाच्या एकविसाव्या वर्षी मिळाली आहे. केकवर हवी असलेली अक्षरे, डिझाईन्स ग्राहक स्वातीला कागदावर लिहून देतात. स्वाती कौशल्याने तिला सोपवलेले काम करते. त्याबदल्यात अन्य कामगारांइतकाच पगार तिला मिळत आहे. स्वातीमधील कमतरतांपेक्षा तिच्या कौशल्यांना प्राधान्य देणारी रोजगार संधी मिळवून देण्यात संस्था यशस्वी झाली आहे. ■

रामकृष्ण कुकडे

रामकृष्ण कुकडेला शिकायचंही आहे नि खेळांमध्येही रमावसं वाटतं. शिक्षणासाठी गाव सोडून तो मामाकडे राहिलाय. खेळांच्या ओढीने तो पॅराऑलम्पिक स्पर्धात सहभागी झालाय. दिव्यांग क्रिकेट टूर्नामेंटासाठी रामकृष्ण छत्तीसगढलाही जाऊन आलाय. पण खेळ व शैक्षणिक प्रगतीपेक्षा रामकृष्णने सध्या नोकरीकडे लक्ष केंद्रीत केलय. अल्लड वयात मुलांना जबाबदारीचं भान येतच असं नाही. दिव्यांग मुलांना तर असं भान आलं तरी समाजाची साथ मिळतेच असं नाही. रामकृष्णला ही साथ मिळालीय नि तो आता आपल्या पायांवर उभा राहू पाहत आहे.

► “किती दिवस आईने कष्ट सोसायचे, मामा व मामीने किती दिवस माझी जबाबदारी घ्यायची? त्यापेक्षा मी आता नोकरी केलीच पाहिजे!” असं रामकृष्णला वाटतं. रामकृष्णचे वडील शेतकरी. कोरडवाहू शेतीत भागत नसल्याने ते शेतमजुरीही करत असत. रामकृष्ण सहा वर्षांचा असताना एका अपघातात त्यांचं निधन झालं. त्यापूर्वीच वयाच्या तिसऱ्या वर्षी रामकृष्णला अपंगत्व आलं होतं. वडील शेतात काम करत होते. रामकृष्ण शेताजवळच्या झाडाखाली खेळत होता. तेव्हा त्याच्या पायाला काहीतरी चावलं. तो सर्पदंश होता की आणखी काय हे कोणालाच कळलं नाही. त्यामुळे घरीच काहीतरी झाडपाल्याचा लेप रामकृष्णच्या पायाला लावला गेला. दुसऱ्या दिवशी जखम टरारून फुगली. पण कदाचित गरीब परिस्थितीमुळे डॉक्टरांकडे नेलं गेलं नसावं. थोड्याच दिवसांत ती जखम चिघळली. डॉक्टरांना दाखवल्यानंतर पाय कापावा लागेल असा सल्ला मिळाला. अशाच प्रकारची जखम रामकृष्णच्या

काकांनाही यापूर्वी झाली होती. त्यावरील उपचार म्हणून काकांचा हात काढावा लागलेला. आपल्या भावाला आलेल्या अपंगत्वाचा अनुभव असल्याने कदाचित रामकृष्णच्या वडिलांनी मुलाचा पाय कापू दिला नाही. नागपूरच्या मेडिकल कॉलेजमध्ये जवळपास वर्षभर उपचार केल्यानंतर रामकृष्णची जखम बरी झाली. मात्र अपंगत्व काही टाळता आलं नाही. पाय निकामी झाला नसला तरी अधूपण आलंच. पैसाही बराच खर्च झाला.

वरील घटनेनंतर काही काळाने रामकृष्णच्या वडलांचं निधन झालं. त्यावेळी रामकृष्णला आणखी एक छोटा भाऊही होता. या दोन मुलांची जबाबदारी काही काळ त्याच्या आईने पेलली. पण ती एकटी स्त्री गरीबीमुळे दोन्ही मुलांचं पालनपोषण करू शकत नव्हती. त्यात रामकृष्णचं अपंगत्व. त्यामुळे या मुलाला नागपुरमधील 'होम फॉर एजेड अँड हँडिकॅप्ड' या संस्थेत दाखल करण्यात आलं. या संस्थेतच रामकृष्णने दहावीपर्यंतचं शिक्षण घेतलं. तो म्हणतो, "प्राथमिक शिक्षण संस्थेत झालं. पण इतर मुलांमध्ये मिसळता यावं यासाठी पाचवी ते दहावीपर्यंत आम्हाला दुसऱ्या शाळेत घातलं गेलं. शिक्षणासोबतच संस्थेत मफलर, स्वेटर विणणे, शोभेच्या वस्तू बनवणे इत्यादी प्रशिक्षण मिळायचं. खेळांच्या स्पर्धांमध्येही भाग घ्यायला प्रोत्साहन मिळत असे. मी २०१४ मध्ये पॅराऑलंपिक स्पर्धेत भालाफेक खेळात तिसरा क्रमांकही मिळवला. रनिंग, गोळाफेक, थाळीफेक या स्पर्धांमध्येही भाग घेतला..."

कदाचित या काळात रामकृष्णच्या मनात आपल्या अपंगत्वाबद्दलची खिलाडूवृत्ती रूजली असावी. त्याचप्रमाणे आत्मनिर्भरतेचं बीजही पेरलं गेलं असावं. दहावीनंतर रामकृष्णने समाजकल्याण विभागाच्या होस्टेलमध्ये राहायचा निर्णय घेतला. गावी आई त्याच्या लहान भावाचं शिक्षण काटकसरीने करत होती. हा भाऊही शिकत असताना आईला शेतीमध्ये मदत करत होता. आपल्या गरीब कुटुंबावर भार येऊ न देता रामकृष्णने बारावीची विज्ञान शाखेची परीक्षा दिली. २०१७ मध्ये तो ५४.१५ % गुण मिळवून उत्तीर्णही झाला. पण पुढे कॉलेजमध्ये मात्र त्याला शिक्षण अवघड जाऊ लागलं. कारण तोपर्यंत रामकृष्ण मराठी माध्यमात शिकला होता. इंग्रजी माध्यमातील शिक्षणाच्या सरावासाठी ट्युशन लावण्याची ऐपत त्याच्याकडे नव्हती. त्यामुळे कॉलेजच्या पहिल्याच वर्षात रामकृष्णला अपयशाचं तोंड पहावं लागलं.

शिवाय आता तो नागपुरमध्ये आपल्या मामा-मामीकडे आश्रयाला आला होता. मामा मामीची आर्थिक परिस्थितीही बेताचीच आहे. मामा सिक्युरिटी गार्डची नोकरी करतात. तर मामी शिवणकाम करून घर चालवते. रामकृष्ण

म्हणतो, “मामा-मामीची मुलगी लहान आहे. ती इंग्रजी शाळेत शिकते. तिच्या शिक्षणासाठी खूप खर्च आहे. तरी मामा-मामीने मला मदत केली. आईकडे तरी मी कसे पैसे मागू? म्हणून मी नोकरी शोधू लागलो...” मानसिक संघर्षाच्या या काळात रामकृष्णला ‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’ कडून चालवल्या जाणाऱ्या केंद्राची माहिती मिळाली. रामकृष्णचा एक मित्र व्हिलचेअर क्रिकेट टिमचा खेळाडू आहे. वसतीगृहातील या मित्राने रामकृष्णला संस्थेची माहिती दिली. या मित्राला केंद्रामुळे नोकरीची संधी मिळाली होती. मित्राच्या प्रेरणेने रामकृष्ण केंद्रात आला. तो म्हणतो, “संस्थेकडून व्यक्तीमत्त्व विकास, इंग्रजीमधून बोलणे, पेंटिंग इत्यादींचं प्रशिक्षण मिळालं. मला नोकरीची आशा होती. ती संधीही लगेचच मिळाली...”

विंध्या इन्फोटेक प्रा. लि. या बेंगळुरूमधून संचालित बीपीओ कंपनीद्वारे भारत फायनान्स कंपनीच्या कार्यालयात रामकृष्णला पहिली नोकरी मिळाली. कार्यालयीन कामांसाठी लागणाऱ्या कागदपत्रांना स्कॅन करण्याचं हे काम होतं. पण महिनाभरातच हे कार्यालय बंद पडलं. रामकृष्णला एक महिन्याचं वेतन मिळालं. पण आता त्याच्या मनात आत्मविश्वास आला होता. रामकृष्णने लगेचच अन्य एका कंपनीत इंटरव्ह्यू दिला. हा जॉब रामकृष्णला मिळाला. नागपूरमध्ये सॅनिटरी पॅड्सचं उत्पादन करणाऱ्या या कंपनीत पॅकींग डिपार्टमेंटमध्ये रामकृष्ण रूजू झाला. “सुट्टी न घेता काम केलं तर महिन्याला सहा हजार रुपये मिळतात.” अशी या रोजगाराची आमदनी रामकृष्ण सांगतो. यापेक्षा अधिक चांगल्या संधी रामकृष्णला मिळवून देण्यासाठी केंद्र आता प्रयत्नशील आहे. जे.डी.एस. मॅन्युफॅक्चरिंग लि. या कंपनीतील नोकरीचा पर्याय केंद्राने रामकृष्णपुढे ठेवला आहे. या नोकरीतून रामकृष्णचं उत्पन्न वाढणार आहे. रामकृष्ण या नव्या संधीने उत्साहात आहे. तो म्हणतो, “पगार बरा मिळाला तर पुन्हा कॉलेजची फी भरून परीक्षा देईन. चांगला अभ्यास करीन. मग पुढं चांगल्या नोकरीही मिळतील...”

दिव्यांग मुलांना असलेल्या अत्यल्प रोजगार संधी, समाजाकडून मिळणारी उपहासाची वागणूक या पार्श्वभूमीवर रामकृष्णच्या आशावादाचं मोल और आहे. हा आशावाद टिकवून ठेवण्यात ‘आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी’ ही संस्था कार्यरत आहे. अन्यथा कोण रामकृष्णसारख्या मुलांच्या पाठिशी उभं राहणारं आहे? ■

विजय भुरे

आत्मनिर्भर-स्वतंत्र होण्यासाठी धडपडणारे अनेकजण असतात. विजय भुरेही अशाच तरूणांपैकी एक. शेतकरी वडिलांना मदत करत विजय शाळा शिकला. समज आल्यावर काकांच्या व्यवसायातही त्याने जबाबदाऱ्या घेतल्या. पण छोट्याशा गावात आपल्याला भवितव्य नाही हे ओळखून त्याने नागपूर गाठलं. आज विजय नागपुरमधील 'द टॉकींग हॅंडस्' या प्रतिष्ठीत रेस्तराँत कार्यरत आहे. साधारणतः होतकरू-प्रामाणिक तरूणांना जीवनाचा सूर याच लयीत गवसतो. पण विजयचा प्रवास काही वेगळाच आहे. त्याच्या 'निःशब्द' प्रवासाला एक मूल्यचौकट आहे.

► विजय भुरे हा एकोणतीस वर्षीय तरूण नागपूर मधील 'द टॉकींग हॅंडस्' या वैशिष्ट्यपूर्ण रेस्तराँतील सर्वात कार्यक्षम सेवक म्हणून सध्या परिचित आहे. या रेस्तराँमध्ये येणाऱ्या खवय्यांना मूकबिधिर कर्मचाऱ्यांकडून सेवा मिळते. म्हणूनच रेस्तराँचं नाव 'द टॉकींग हॅंडस्' आहे. समाजात ज्यांच्या कार्यक्षम तेबद्दल शंका घेतली जाते त्यांनाच रोजगार देऊन या रेस्तराँने सामाजिक उद्योजकतेचा वेगळा पायंडा पाडला आहे. या रेस्तराँच्या संचालकांना ही कल्पना सुचली तेव्हा त्यांनी अशा कर्मचाऱ्यांकरिता 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'च्या केंद्रात संपर्क साधला. केंद्राने अत्यंत तत्परतेने पाच-सहा मुकबिधिर तरूणांची शिफारस संचालकांकडे केली. या तरूणांपैकी विजय हा एक.

द टॉकींग हॅंडस् मधील कर्मचारी आपल्या सांकेतिक भाषेतूनच ग्राहकांकडून

ऑर्डर्स घेतात. ग्राहकांना समजतील व उपयोगात आणता येतील असे संकेत मेन्यूकार्डवरच इथे उपलब्ध आहेत. विजय मूकबधिर असला तरी त्याचं शिक्षण मुकबधिर विद्यालयात झालेलं नाही. तो सरावाने ही भाषा शिकला आहे. त्यामुळे तो मूकबधिर मुलांच्या वर्तुळात जरा वेगळा पडतो. विजयची भाषा त्याच्यासारख्याच मित्रमैत्रिणींना जरा 'अनपढ' वाटत असावी. सर्वसाधारण मुलांमध्ये जशी काही मुलं अंतर्मुख असतात, तसा विजय मुकबधिर मुलांमध्ये 'अबोल' आहे. त्यामुळे हा मुलगा ग्राहकांशी संवाद साधू शकेल का? हा प्रश्नच होता.

पण विजयमध्ये प्रामाणिकपणा व कामसूपणा अंगभूत आहे. निरक्षर आई व पाचव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण घेतलेल्या शेतकरी वडिलांच्या कुटुंबातला विजय हा थोरला मुलगा. विजयच्या पाठीवर या दांपत्याला एक मुलगी झाली. विजयची ही बहीणही मुकबधिर आहे. या भावंडांपाठोपाठ भुरे कुटुंबात तिसरं अपत्य सर्वसाधारण जन्माला आलं. पण थोरला असलेल्या विजयला उपजतच जबाबदारीचं भान असावं. वडिलांचा शेतीसोबत दुग्धव्यवसाय होता. विजयने बालपणीच दूध काढणे, ते ग्राहकांना घरपोच पोहोचवणे हे कौशल्य अवगत केलं. तो वडिलांच्या व्यवसायात मदत करू लागला. तसेच तो आपल्या अंबाडी गावातील शाळेत सर्वसाधारण मुलांसोबतच शिकला. दहावीपर्यंतचं शिक्षण त्याने याच शाळेत पूर्ण केलं. त्याला दहावीत ६७ % गुण मिळाले. पण या शिक्षणाच्या बळावर आपल्याला पुढं जाता येणार नाही! कष्टांना पर्याय नाही!! हे त्याने ओळखलं असावं. त्यामुळे शिक्षणाला पूर्णविराम देऊन तो त्याच्या काकांच्या व्यवसायात हातभार लावू लागला. काकांचा बांधकामांच्या साईटवर सिमेंट, रेती इत्यादी बांधकाम उपयोगी साहित्य पुरवण्याचा व्यवसाय होता. त्यांची वीटभट्टीही होती. विजय बांधकाम साहित्याची ने-आण करणाऱ्या टेंपोवर क्लीनरचं काम करू लागला. वीटभट्टीवरील मजुरांवर देखरेखीची जबाबदारीही तो पार पाडत होता. शिवाय गवंड्यांच्या हाताखाली बिगारी कामही त्याने केलं. कुटुंबाची आर्थिक जबाबदारी या मुलाने कधीच टाळली नाही.

दरम्यान विजयच्या मुकबधिर बहिणीने मुकबधिर विद्यालयातून शिक्षण घेतलं होतं. तिच्या शिक्षणालाही विजयचा हातभार होता. या मुलीने नागपुरमध्ये राहून एका मुकबधिर मुलाशीच विवाह केला. या लग्नाने विजयने आपल्या बचतीमधून तीस हजार रुपयांची मदत केली होती. विजयच्या या बहिणीला 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'मार्फत चालवल्या जाणाऱ्या केंद्राची माहिती होती. या केंद्राच्या मदतीनेच तिला एका टेक्स्टाईल मिलमध्ये नोकरीही

मिळालेली. या मुलीने विजयला नागपुरमध्ये येण्याचा सल्ला दिला. आपल्या या भावाच्या कष्टांचं चीज नागपुरसारख्या मोठ्या शहरातच होईल असा तिचा होरा असावा. खरेतर विजयलाही नागपुरमध्ये राहून शिक्षण घेण्याची इच्छा होती. पण गरीब परिस्थितीमुळे शहरातील होस्टेलमध्ये राहणं त्याला परवडलं नसतं. म्हणून त्याने तो विचार सोडलेला. पण केंद्राची माहिती मिळाल्यानंतर विजय नागपुरमध्ये आला. केंद्रामार्फत चालवल्या जाणाऱ्या प्रशिक्षणात त्याने सहभाग घेतला. या दरम्यानच टॉकींग हँड्सच्या संचालकांकडून केंद्राला विचारणा झाली. केंद्राने सुचवलेल्या पाच-सहा मुलांमध्ये विजयचं नावही होतं.

विजयने आपल्यावरील विश्वास सार्थ ठरवला. विजय सध्या या रेस्तराँमधील सर्वात प्रामाणिक कर्मचारी म्हणून ओळखला जातो. रेस्तराँत अनेकदा रात्री उशीराही ग्राहक येत असतात. अशा वेळी कर्मचाऱ्यांवर जादा कामाचा ताण येतो. विजयने मात्र कामांसाठी कधीही कुरबुर केलेली नाही. शिफ्ट्स मध्ये या रेस्तराँतील कर्मचाऱ्यांच्या ड्युटीची खांदेपालट होते. सकाळी ११ ते दुपारी ३, दुपारी ३ ते संध्याकाळी ७ व संध्याकाळी ७ ते रात्री ११ यापैकी कुठल्याही शिफ्टमध्ये विजय हसतमुखपणे कामावर हजर असतो. इतर कुणाही कर्मचाऱ्यांच्या कामांबद्दल तक्रारी न करणे, पडेल त्या कुठल्याही कामाची तयारी ठेवणे हे विजयचं वैशिष्ट्य असल्याने रेस्तराँच्या संचालकांना विजय हा सर्वाधिक कार्यक्षम कर्मचारी वाटतो. विजयची जबाबदारी ग्राहकांपुरती सिमीत असली तरी तो खिडक्यांची तावदानं व वॉशबेसिनजवळील आरसा पुसायलाही हलके काम मानत नाही, हे विशेष. रेस्तराँमधील कर्मचाऱ्यांना मिळणाऱ्या टिपस्ची रक्कम दर पंधरा दिवसातून एकदा कर्मचाऱ्यांना समसमान हिश्यात विभागून दिली जाते. 'आपण इतरांच्या तुलनेत जादा काम करतो' असा दावा करून त्या हिश्यात जादा वाटा मिळावा हा विचारही विजयच्या मनाला शिवलेला नाही.

आपल्या या नेक कमाईतील काही हिस्सा विजय नियमितपणे आई-वडिलांना पाठवतो. धाकट्या भावाच्या शिक्षणासाठी तो सजग आहे. शिवाय त्याने बऱ्यापैकी रक्कम बचतही केली आहे. आपल्या लग्नासाठी ती रक्कम तो जमवत आहे. मुकबधिर मुलीशीच विवाहबद्ध व्हावं असं विजयचं स्वप्न आहे. त्याच्या 'भावी वधूने नोकरी केली तर चालेल का?' या प्रश्नावर विजय म्हणतो, 'नाही, आई आता म्हातारी झाली आहे. माझ्या बायकोने आई-वडिलांकडे लक्ष द्यावं. मी नोकरी करायला सक्षम आहे!' अर्थात हा भाव विजय सांकेतिक हातवाऱ्यांनी व्यक्त करतो. पण त्यामागील त्याची

माता-पित्याबद्दलची भावना सहज आपल्यापर्यंत पोहोचते. अधिक चांगले उत्पन्न देणारी संधी मिळाली तर ती विजयला हवी आहे. कष्टांसाठी तर तो सदैव तयारच आहे. त्याच्या कष्टांना प्रामाणिकपणा, सचोटी व निःशब्द पुढे पुढे चालत जाण्याच्या वृत्तीची जोड आहे. विजय जोपर्यंत जगाशी संवाद साधायला तोंड उघडत नाही तोवर त्याचं अपंगत्व कुणाच्या लक्षातही येत नाही. पण सार्वजनिक ठिकाणी त्याच्यातील अपंगत्वाच्या खुणा लोकांना जाणवल्या की भुवया उंचावतात. याचं कधीकधी विजयला वैषम्य वाटतं. तरीही त्याच्या चेहऱ्यावर हास्यच दिसतं. या हास्यामागे जगण्याचा संघर्ष बीजरूपात अंकुरत असेल. त्याचं ते सुंदर हास्य पाहून आपल्या मनात येतं - या तरुणाने हे असं निर्मळ हसणं कसं काय कमावलं असेल? ■

राजेंद्र पाटील

वयाच्या पाचव्या वर्षी राजेंद्र कुटुंबापासून वेगळा झाला. पोलिओमुळे दोन्ही पायाने अधू असलेल्या या मुलाचं काही भवितव्य असेल असं कुणालाही वाटलं नव्हतं. पण दहावीपर्यंतचं शिक्षण उत्तमरित्या पूर्ण करून राजेंद्रने तंत्रशिक्षण विद्यालयातून संगणकाचं प्रशिक्षण घेतलं, सोबतच त्याने व्हिलचेअर क्रिकेटमध्येही चुणूक दाखवलीय. 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'च्या सहकार्याने राजेंद्रला खासगी कंपनीत नोकरीही मिळाली आहे. नोकरीसोबतच करियरच्या अन्य संधीही राजेंद्र शोधत आहे. 'विकलांगांना भवितव्यच नसतं' असं वाटतं, त्यांच्यासाठी राजेंद्र एक प्रेरणा आहे.

► राजेंद्र पाटील दहा वर्षांचा होता; तेव्हा प्रथमच त्याने एकट्याने रेल्वे प्रवासाचा निर्णय घेतला. जळगाव ते नागपूर हा सुमारे सव्वाचारशे कि.मी.चा प्रवास या छोट्या मुलाने एकट्याने केला. प्रगतीच्या दिशेने सुरू झालेला त्याचा तो प्रवास हळूहळू पुढे सरकत आहे.

राजेंद्रला बालपणीच वडिलांच्या गरीबीची जाणीव झाली. त्याचे वडील दौलतराव बांधकाम क्षेत्रात काम करतात. ते टाइल्स बसवणारे कारागिर आहेत. राजेंद्रचा थोरला भाऊदेखील हेच काम करतो. या कुटुंबाला शेती नाही. मजुरी हेच उदरनिर्वाहाचं एकमेव साधन. गरीबीमुळे पोलिओग्रस्त राजेंद्रला आपल्या पायावर उभं करणं त्याच्या पालकांना कठीणच होतं. राजेंद्रचे दोन्ही पाय कमरेपासून खाली ताठरलेले होते. या मुलाचं कसं होणार? ही काळजी दौलतरावांना सतावत होती. पण गरीबीमुळे ते फारसं काही करूही शकत नव्हते. राजेंद्रवर काही महागड्या

शस्त्रक्रिया झाल्यास त्याचं अस्थिव्यंग काही प्रमाणात कमी होणं शक्य होतं. पण तो खर्चही त्यांना परवडणारा नव्हता. एका स्नेहाने राजेंद्रच्या वडिलांना नागपूरच्या 'होम फॉर एजेड अँड हँडिकॅप्स' या संस्थेची माहिती दिली. या शासकीय संस्थेत राजेंद्रचं शिक्षण मोफत होणार होतं. त्यामुळे या मुलाला नागपूरला पाठवण्यात आलं. संस्थेनेच पुढे राजेंद्रच्या शस्त्रक्रियेचा खर्चही केला. शस्त्रक्रियेनंतर राजेंद्रला आपल्या पायांची हालचाल करणं सुसह्य होवू लागलं. शाळेतही त्याचं मन रमलं. दरवर्षी दिवाळीच्या सुटीत तो घरी येत असे. पण या सुटीसाठी त्याला गावी आणणं व पुन्हा नागपूरला सोडणं यासाठी वडिलांचा रोजगार बुडत असे. राजेंद्रला वडिलांची समस्या वयाच्या अवघ्या दहाव्या वर्षीच लक्षात आली. त्यामुळे त्याने एकट्याने रेल्वे प्रवास करण्याची इच्छा बोलून दाखवली.

दौलतरावांनी अर्थातच विरोध केला. एवढंसं अपंग मूल. इतक्या लांबचा प्रवास. त्याच्या बॅगा कोण उचलणार? असे अनेक प्रश्न होते. पण छोट्या राजेंद्रने वडिलांना विश्वासात घेतलं. 'मी करू शकतो!' हे त्याने आग्रहाने वडिलांना पटवलं. तेव्हा राजेंद्रने दाखवलेला आत्मविश्वास आजही त्याच्या चेहऱ्यावर झळकतो. आज राजेंद्र व्हिलचेअर क्रिकेटच्या निमित्ताने दिल्ली, उत्तराखंड व छत्तीसगढला जाऊन आलाय. जीवनाकडे खिलाडूवृत्तीने पाहायची उपजत समज असल्यानेच राजेंद्र विकलांगांच्या राष्ट्रीय क्रिकेट स्पर्धांमध्ये विशेष चुणूक दाखवू शकला आहे.

शालेय अवस्थेत राजेंद्रने तिचाकी व चारचाकी व्हिलचेअर शर्यतीत अनेकदा पारितोषिकं मिळवली आहेत. अन्य खेळांमध्येही तो विशेष प्रविण्य दाखवत होता. अभ्यासातही राजेंद्रने उत्तम कामगिरी दाखवली. त्याला दहावीत ७७ टक्के गुण मिळाले. चांगले गुण मिळवूनही राजेंद्रने अन्य शाखेत प्रवेश घेण्याऐवजी आयटीआयला जाण्याचा निर्णय घेतला. राजेंद्र म्हणतो, "मी इतरांसारखा चालू-पळू शकत नाही. त्यामुळे बैठं कामच मी करू शकतो; याची मला जाणीव आहे. त्यामुळे मी कंप्यूटरचं शिक्षण घेण्याचा निर्णय घेतला." यावरून राजेंद्रचे पाय कितपत जमिनीवर आहेत याचा अंदाज येतो. पण त्याला आपल्या क्षमतांचीही चांगलीच जाणीव आहे. म्हणूनच तो व्हिलचेअर क्रिकेटमध्ये राष्ट्रीय स्तरापर्यंत मजल मारू शकला आहे.

भारतात २०१२ पासून व्हिलचेअर क्रिकेटला सुरुवात झाली. त्यापूर्वी ब्लॉईड क्रिकेटचे सामने सुरू झाले होते. पण विकलांगांच्या या क्रिडाप्रकाराला अजून म्हणावी तितकी लोकप्रियता मिळालेली नाही. अपंगांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेण्यासाठी 'खेळ' हे एक प्रभावी माध्यम आहे. आयसीसीच्या नियमावलीतही विकलांगांच्या क्रिकेट स्पर्धांना प्रोत्साहन देण्याबाबत उल्लेख आहे.

परंतु या नियमाकडे अजूनतरी दुर्लक्षच केले गेलेय. भारतातील आघाडीच्या ४०० विकलांग क्रिकेटर्समध्ये राजेंद्रने आपली वर्णी लावली आहे. खासगी प्रायोजकांनी आयोजित केलेल्या आयपीएल सदृश्य आयडब्ल्यूपीएल स्पर्धेत राजेंद्र खेळला आहे. उत्तम क्षेत्ररक्षक व फलंदाज म्हणून त्याचा गौरवही झालाय. पण एक खेळाडू म्हणून राजेंद्रला आपलं करियर आजतरी घडवणं मुश्कील आहे. त्यामुळे अंगभूत कौशल्य असूनही राजेंद्रने नोकरी मिळवण्याकडे लक्ष केंद्रीत केले.

स्वावलंबनाच्या ओढीने राजेंद्र 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' संस्थेच्या संपर्कात आला. संस्थेच्या व्यक्तीमत्त्व विकास प्रशिक्षणात त्याने नाव नोंदवलं. तंत्रशिक्षणाचा कोर्स पूर्ण होताच राजेंद्रने प्रशिक्षणात सहभाग घेतला. त्यानंतर थोड्याच दिवसात संस्थेने त्याच्याकरिता रोजगार संधी शोधली.

संस्थेच्या प्रयत्नांमुळे राजेंद्रला एका खासगी कंपनीत प्रशिक्षणार्थी म्हणून नोकरी मिळाली. तो सध्या नागपूरमधील जे. व्ही. एस. ट्रान्सफॉर्म प्रा. लि. या कंपनीत कार्यरत आहे. कंप्युटर ऑपरेटरचं काम राजेंद्र करत आहे. पण शासकीय नोकरी मिळवण्याचं राजेंद्रचं स्वप्न आहे. रेल्वेत नोकरी मिळावी यासाठी तो अभ्यास करत आहे. त्यासोबतच त्याने बी.ए. च्या अभ्यासक्रमातही प्रवेश घेतलाय. होतकरू तरुणाचे सर्व गुण राजेंद्रमध्ये आहेत. त्याची सामाजिक जाणीवही तीव्र आहे.

रेल्वेत नोकरी करण्याचं त्याचं स्वप्न विकलांगांना सन्मानाने रेल्वे प्रवास करता यावा या त्याच्या इच्छेतून निपजलं आहे. राजेंद्र म्हणतो, "मी भरपूर रेल्वे प्रवास केलाय. रेल्वेमुळेच मी माझ्या गावापासून इतक्या दूर राहून शिक्षण घेवू शकलो. पण कधी कधी धडधाकट लोकांचे वाईट अनुभवही मी रेल्वेप्रवासातच घेतलेत..." एकदा प्रवासात काही तरुण विकलांगांच्या डब्यात घुसले. राजेंद्रसोबत अन्य विकलांगही डब्यात होते. या लोकांकडे पाहून ते तरुण शैरे-ताशैरे मारू लागले. 'या लंगड्या-आंधळ्यांना बसायला बाकं कशाला पाहिजेत!' असे अपमानजनक उद्गार ऐकून राजेंद्रसोबतच्या अंध प्रवाशाने आक्षेप घेतला. पण ते तरुण अधिकच चिडून या सर्व विकलांगांना शिव्या देवू लागले. पुढील स्टेशनवर या विकलांग प्रवाशांनी टि.सी. कडे तक्रार केली. त्यानंतर त्या मवाल्यांना उतरवण्यात आलं. अशा प्रसंगांमुळेच राजेंद्रला वाटतं, 'अपंगांना रेल्वेत सन्मानाची वागणूक मिळायची असेल तर आम्हीच तिथे नोकरी केली पाहिजे!'

राजेंद्र सध्या अस्थिव्यंग असलेल्या एका मित्रासोबत नागपूरमध्ये खोली भाड्याने घेऊन राहतो. वडिलांकडून कुठलीही आर्थिक मदत तो घेत नाही. हे विशेष. क्रिकेटमध्ये उत्तम क्षेत्ररक्षक असलेला राजेंद्र भविष्यात योग्य संधीचा झेल अचूक घेवू शकतो. पण त्यासाठीचं 'ग्राऊंड' समाजाने उपलब्ध तर करायला हवं! ■

किर्ती - सागर

आपल्याला सन्मानाने जगता यावं, चारचौघांप्रमाणे आपलंही एक कुटुंब असावं हीच कुणाचीही आशा असते. किर्ती व सागर हे तरूण याला अपवाद नाहीत. पण जन्मतः लाभलेल्या अपंगत्वावर मात करून ही साधी आशा फलद्रूप करणं या मुलांसाठी सोपं नाही. तरीही गरीब कुटुंबात जन्मलेल्या या नवदांपत्याने आपलं एक घरटं केलं आहे. ऊन-वारा-पाऊस सोसत खंबीर उभं राहायची त्यांची तयारी आहे. त्यासाठी ते काडी काडी जमवतायत...

► किर्ती व सागर हे दोघेही चंद्रपूरचे. पण या युगुलाची परस्पर ओळख झाली नागपुरमध्ये. दोघे मूकबधिर. त्यांनी लग्न केलं. आता मिळेल ती नोकरी मिळवून सुरळीत जीवनाची वाट चालायची धडपड ते करतायत. 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'चं रोजगार केंद्र त्यांच्या जीवनाला महत्वाचं वळण देणारं ठिकाण ठरलं. या वळणावरून पुढील दिशांचे संकेत हे दांपत्य शोधू पाहतय. त्यापूर्वीचा यांचा प्रवास जरा अनिश्चित दिशेनेच सुरू होता.

किर्ती तीन बहिणींमध्ये थोरली. वरोरा हे तिचं गाव. किर्तीचे वडील राजू बुरुडकर हे गवंडी काम करत. हा रोजगार बेभरवश्याचा असल्याने घरची परिस्थिती अत्यंत हलाखीची होती. नशीबाने वरोऱ्यात विकास आमटे यांच्या आनंदवन प्रकल्पात मूकबधिरांची निवासी शाळा असल्याने वयाच्या पाचव्या वर्षी किर्तीची रवानगी तिथे झाली. या शाळेतून किर्तीने दहावीपर्यंत शिक्षण घेतलं. दहावीत तिला ६९% गुण मिळाले. संस्थेत ज्युनियर कॉलेज नव्हतं. त्यामुळे किर्तीने वरोऱ्यातील सर्वसाधारण कॉलेजात प्रवेश घेतला. किर्तीसह

आणखी सात मूकबधिर मुलामुलींना त्या वर्षी या ज्युनियर कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळाला होता. पण या आठ विद्यार्थ्यांपैकी केवळ एकच मुकबधिर मुलगी बारावी उत्तीर्ण होऊ शकली. कारण या शाळेत या मुलांना साईन लॅंग्वेजमधून शिकवणारे शिक्षकच नव्हते.

ही सगळीच गरीब कुटुंबातली मुलं. त्यामुळे त्यांना घरात ठेवण्यापेक्षा शाळेत पाठवलेलं बरं! इतपतच कुटुंबियांचाही या मुलांच्या शिक्षणाप्रती दृष्टीकोन असावा. पण शाळेत काहीच समजत नसल्याने आठ पैकी पाच मूकबधिर विद्यार्थ्यांनी शिक्षणच सोडलं. तिघींनी परिक्षा दिली. एक उत्तीर्ण झाली. किर्तीसह आणखी एकजण नापास झाली. या काळात किर्तीला नागपुरमधील रोजगार केंद्राची माहिती एका मैत्रिणीकडून मिळाली. वडिलांची परवानगी घेऊन किर्ती नागपूरला आली. केंद्रातील प्रशिक्षणात ती सहभागी झाली. प्रशिक्षणानंतर नागपुरमधील द टॉकींग हँडस् या रेस्तराँत तिला नोकरीही लागली. या हॉटेलमध्ये मूकबधिर मुलं-मुली ग्राहकांना सेवा देतात. सुरुवातीचा काही काळ रेस्तराँच्या संचालकांनी काही मूकबधिर मुलींनाही येथे नोकरीची संधी दिलेली. पण हॉटेल रात्री उशीरापर्यंत चालायचं. त्यात या मुलींची निवासाची सुविधा करणं हॉटेलमालकांना जोखमीचं वाटू लागलं. त्यामुळे या मुलींना ब्रेक दिला गेला.

आता किर्ती पुन्हा बेरोजगार झाली. ती पुन्हा गावी परतली. याच काळात तिच्या आईचं हृदयविकाराच्या तीव्र धक्क्याने निधन झालं. किर्तीच्या थोरल्या बहिणीचं एव्हाना लग्न झालं होतं. वयोमानाने वडील थकलेले. त्यांना काम करणं शक्य नव्हतं. किर्तीची आणखी एक बहिण नोकरी करून वडिलांना सांभाळू लागली होती. किर्तीचं भविष्य आता या कुटुंबात पूर्णतः अनिश्चित होतं. या काळात तिची सागरशी ओळख झाली. तिने त्याच्याशी लग्नाचा निर्णय घेतला.

सागरचे वडील रमेश गुटुंकवार चंद्रपूरमध्ये लेडीज टेलर आहेत. सागरचे आजोबा हातगाड्यावर फिरून कुल्फी विकायचे. भूमिहीन गरीब कुटुंब. तीन भावंडात सागर धाकटा. त्याच्या थोरल्या भावांपैकी एकजण सिक्युरिटी गार्ड आहे, तर दुसऱ्याने फार्मसीचं शिक्षण घेऊन एका कंपनीत नोकरी मिळवली. सागरचं सातवीपर्यंतचं शिक्षण चंद्रपूरमधील मुकबधिर शाळेत झालं. त्यानंतर त्याला नागपुरच्या मुकबधिर शाळेत पाठवलं गेलं. तिथे राहण्या-खाण्याची सोय मोफत होती. ही सबब.

दहावीत सागरला ७७% गुण मिळाले. शाळेत तो अत्यंत हुशार होता. पाठांतरात तरबेज. पण शिक्षणातून आपण स्थिरस्थावर होऊ याबद्दल सागरला

विश्वास नव्हता. तो वडिलांचा टेलरिंग व्यवसाय स्वीकारण्याचा विचार करत होता. पण वडिलांनी त्याला शिकण्यासाठी प्रोत्साहन दिलं. तसंही चंद्रपुरमध्ये सागरला फारशा संधी नव्हत्या. म्हणून दहावीनंतर सागरने हैद्राबादमधील खास मुकबधिरांसाठीच्या तंत्रशिक्षण विद्यालयात प्रवेश मिळवला. फिटर या ट्रेडला लवकर नोकरी मिळते असा त्याचा होरा असल्याने त्याला फिटरच व्हायचं होतं. पण र्टर्न ट्रेडमध्ये त्याला प्रवेश मिळाला. दोन वर्षांचं प्रशिक्षण संपल्यावर सागरला लगेचच एका कंपनीत नोकरीही मिळाली. त्याच्यासारख्याच मुकबधिर मुलांसोबत खोली भाड्याने घेऊन सागरने या परक्या शहरात दोन वर्षे नोकरी केली. महिन्याकाठी त्याला आठ-नऊ हजार पगार मिळत होता. बरं चाललं होतं. पण अचानक ब्रेक मिळाला. त्यामुळे सागर पुन्हा चंद्रपुरला परतला.

चंद्रपुरमध्ये आल्यानंतर सागरने नोकरीसाठी खूप प्रयत्न केले. तो एमआयडीसी एरियातील कंपन्यांमध्ये स्वतः जाऊन अर्ज देऊ लागला. स्थानिक आमदारांना भेटून त्याने त्यांचं शिफारस पत्रही मिळवलं होतं. ते शिफारस पत्र लोक पाहात. पण नोकरी काही देत नव्हते. त्यामुळे तो निराश झालेला. अशा मनःस्थितीत सागरला 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'च्या केंद्राची माहिती मिळाली. तो पुन्हा नागपुरला आला. केंद्रातील प्रशिक्षण कालावधी पूर्ण केल्यानंतर सागरला एका पेट्रोल पंपावर केंद्रामार्फत नियुक्ती मिळाली. हे काम त्याच्या क्वालिफिकेशननुसार नव्हतं. पण अन्य पर्यायच नसल्याने तो दुसरं काय करणार होता? पगारही बरा होता. त्याने एका वस्तीत भाड्याने खोली घेतली. या काळात एकदा चंद्रपुरमध्ये 'डेफ अँड डम असोसिएशन'च्या वार्षिक स्नेहसंमेलनात त्याची किर्तीशी ओळख झाली. 'सागर लग्नाचा विचार करतोय.' अशी माहिती यांच्या कॉमन मित्राने किर्तीला दिली. तिला हा मुलगा चांगला वाटला. किर्तीलाही लग्न करून आधार हवाच होता. मग यांनी आपल्या कुटुंबियांना माहिती दिली. किर्तीच्या बाविसाव्या वाढदिवसाला साक्षगंध झाला नि लवकरच लग्नही उरकलं. लग्नासाठीचा निम्माअधिक खर्च या दोघांनी आपला आपणच केला. भाड्याच्या खोलीत या जोडप्याने संसार थाटला. पेट्रोलपंपावर अनेकदा सागरला रात्रीही ड्युटीला जावं लागत होतं. त्या काळात किर्ती एकटीच खोलीवर असायची. पण गाडी रूळावर येऊ लागली होती. तोच सागरची नोकरी गेली.

या जोडप्याचा संसार पाहायला सागरची आई भेटायला येत होती. ती एसटीतून उतरली व वेगात येणाऱ्या वाहनाने तिला धडक दिली. सागर तेव्हा संयोगाने आसपासच होता. कोणाला अपघात झाला हे पाहायला गर्दीसह तोही धावला. आपल्या आईला पाहून तो जरा अचंभित झाला. पण लागलीच त्याने

तिला दवाखान्यात दाखल केलं. आईच्या पायाला जबर मार बसला होता. आठवडाभर तिला अॅडमिट करावं लागलं. या काळात सागरला आपल्या नोकरीचा विसरच पडला होता. आणि अचानक त्या पेट्रोलपंपाच्या मालकाने सागरला काहीही न सांगता गैरहजर राहिल्याची सबब सांगून नोकरीवरून बेदखल केलं. सागरला स्पष्टीकरण देण्याचीही मुभा मिळाली नाही. बोलताच न येणारा हा मुलगा कसाकाय सगळा वृत्तांत साद्यंत सांगू शकला असता? त्याचं म्हणणं दुभाषकाकडून समजून घेण्याइतपत वेळ कोणाला आहे?

सागर व किर्ती दोघेही आता बेरोजगार झालेले. ते पुन्हा केंद्रात आले. केंद्राकडून यांच्या नोकरीसाठी पुन्हा प्रयत्न सुरू झाले. नागपुरमधील 'विशाल मेगा मार्ट' या मॉलमध्ये आता या दोघांना नोकरी मिळाली आहे. ग्राहकांनी पाहून सोडलेल्या ढिगाऱ्यातून पुन्हा कपड्यांच्या घड्या करणं, रॅकवर मालाची पद्धतशीर रचना करणं हे काम या मुलांना मिळालं आहे. दोघांनाही एकाच ठिकाणी जॉब मिळाल्याने ते खूश आहेत. पुन्हा नव्याने मिळवलेल्या भाड्याच्या खोलीत यांचा संसार सुरू झालाय. 'संसार म्हटल्यावर चढ-उतार येणारच!' ही पोक्त जाणीव दोघांच्याही चेहऱ्यावर दिसते. 'तुम्ही एकमेकाला पसंत करताना काय पाहिलत?' हा प्रश्न विचारल्यावर दोघेही नुसतेच हसतात. कदाचित दोघांनी एकमेकांची जिद्द हेरली हे उत्तर त्या हास्यामागे असावं! ■

मिन्ू गजभिये गायत्री राऊत

नव्या रोजगारसंधीसाठी आय टी- बीपीओ क्षेत्राकडे आशेने पाहिले जाते. साधारणतः तिशीच्या आतील तरूणांचा या क्षेत्रात वरचष्मा आढळतो. बीपीओमध्ये तर स्त्रियांचं प्रमाण एकतृतियांश आढळतं. पण विकलांग व्यक्ती, त्यातही विकलांग मुलींना या क्षेत्रात कितपत संधी मिळते हा संशोधनाचा विषय आहे. कामांच्या अनियमित वेळा, सुरक्षित वातावरणाची हमी नसणं इत्यादी कारणांमुळे विकलांग मुली या क्षेत्रात अभावाने असाव्यात. पण विदर्भाच्या ग्रामीण भागातील मिन्ू व गायत्री या 'विशेष' मुली मात्र थेट दिल्लीतील बीपीओ कंपन्यांमध्ये रूळल्यात. संस्थेने त्यांच्यापुढे हा धाडसी पर्याय मांडला व त्यांनी तो तितक्याच निर्भयतेने स्वीकारला...

► नोकरीसाठी दिल्लीला जाण्याचा पर्याय मिन्ू व गायत्रीने क्षणार्धात स्वीकारला. पण त्यांच्या कुटुंबियांसाठी अर्थातच हा एक कठीण निर्णय होता. या साधारणतः वीशी-बाविशीतल्या अविवाहित मुली. गायत्रीने तर यापूर्वी साधं नागपूर शहरही नीट पाहिलं नव्हतं. मिन्ूचं शिक्षण नागपूर शहरात झालेलं. तिने नागपूरमधील एका बीपीओ कंपनीत नोकरीही केलेली. पण मिन्ू आपल्या पायांवर चालू शकत नाही. तिला दैनंदिन कामांसाठी सहकार्याची गरज असते. ती व्हिलचेअरचा आधार घेते. गायत्री अल्पदृष्टी असलेली मुलगी. तिचं बारावीपर्यंतचं शिक्षण गडचिरोलीमधील आरमोरी तालुक्यातल्या डोंगरगावात झालेलं. अशा मुली घर व कुटुंबापासून स्वतंत्र कशा राहतील? त्यात दिल्लीसारखं मुलींच्या दृष्टीने असुरक्षित व बदनाम शहर! अशा परक्या ठिकाणी

कोण जाणार? पण तरीही या मुलींसमोर 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' संस्थेने दिल्लीत नोकरीचा पर्याय ठेवला. या मुलींनी क्षणाचाही विलंब न लावता तो स्वीकारला. याचं तत्कालिन कारण होतं, संस्थेने त्यांच्यासाठी आयोजित केलेलं व्यक्तीमत्त्व विकासाचं प्रशिक्षण.

विकलांग मुला-मुलींमध्ये आत्मविश्वास जागवणे, त्यांच्याकरिता नोकरीच्या संधी शोधणे व सुयोग्य जॉब प्लेसमेंट मिळवून देणे हे कार्य संस्थेद्वारे चालवले जाते. यासाठी काही मूलभूत कौशल्य शिकवण्यासाठी संस्था प्रशिक्षणाचं आयोजन करते. एका प्रशिक्षण सत्रात १०-१५ तरूण असतात. अशाच एका प्रशिक्षणात मिन् व गायत्रीची ओळख झाली. या बॅचमध्ये त्या दोनच मुली, बाकी सर्व मुलगे. त्यामुळे यांच्यात स्वाभाविकतः थोडी सलगगी झाली. पण या दोघींच्याही मते, यांची खरी गट्टी जमली दिल्लीत. तिकडे गेल्यावर या एकत्र राहू लागल्या, एकाच कंपनीत नोकरी करू लागल्या नि एकमेकींच्या सहोदर झाल्या. पण नशीब आजमावायला दिल्लीत आलेल्या या मुलींचा तोपर्यंतचा प्रवास मात्र पूर्णतः निरनिराळ्या पार्श्वभूमीचा आहे.

गायत्री शेतकरी कुटुंबातली. ती अल्पदृष्टी असली, तरी विकलांग असल्याची जाणीव तिला फारशी कधी झालीच नाही. तिच्या कुटुंबियांनी तशी ती होवू दिली नाही. गायत्रीने बारावीपर्यंतचं शिक्षण आपल्या गावपरिसरातच केलं. संस्थेने विकलांगांची संघटना बांधणी सुरू केल्यानंतर संगीता तुमडे यांनी गायत्रीच्या कुटुंबियांची भेट घेतली. गायत्रीच्या विकलांगतेविषयी माहिती घेतली. अल्पदृष्टी विद्यार्थ्यांकरिताच्या योजनांबद्दल माहिती दिली. गायत्रीच्या शैक्षणिक सुविधांसाठीही संस्थेने प्रयत्न केले. त्यानंतर नागपूरला गायत्रीने प्रशिक्षणात सहभागी व्हावं असा प्रस्ताव ठेवला गेला. गायत्रीचे आई-वडील या प्रस्तावासाठी अजिबातच अनुकूल नव्हते. त्यांनी सुरुवातीला विरोधच केला. मुलीचं यथावकाश लग्न लावून दिलं की ती आणि तिचं नशीब, अशी पारंपरिक समजूतच तिच्या पाल्यांची असावी. त्यामुळे हा विरोध स्वाभाविक होता. पण संस्थेच्या आग्रहामुळे गायत्री प्रशिक्षणात सहभागी झाली. त्या प्रशिक्षणानंतर तिला नवं क्षितिज खुणावू लागलं. मनाला पालवी फुटली, नि एक नवी गायत्री जन्माला आली. 'आपण मळलेली वाट सोडून वेगळं काहीतरी करू शकतो', हे तिला जाणवलं. त्यामुळे नोकरीची संधी चालून आल्यावर गायत्रीने ठामपणे ती स्वीकारायचं ठरवलं.

मिन् गजभियेच्या करियरचा दिल्लीपर्यंतचा प्रवासही थक्क करणारा आहे. मिन्च्या कुटुंबाची आर्थिक स्थिती अगदीच बेताची. तिचं गाव नागपूरपासून साधारणतः साठ कि.मी. अंतरावर आहे. पण मिन् गावी फारशी राहिली

नाही. वयाच्या सातव्या वर्षापासून ती नागपूरमधील 'होम फॉर एजेड् अँड हँडिकॅप' या संस्थेतच वाढली. गावी होती तेव्हा मिन्नु तिच्या आईवर अवलंबून होती. संस्थेत आल्यानंतर मात्र तिला स्वावलंबनाचे धडे मिळाले. काही विद्यार्थ्यांमधील विशेष गुण शिक्षक लगेच हेरतात. मिन्नुच्या बाबतीत तसंच घडलं. तिची शैक्षणिक हुशारी सर्वांच्याच कौतुकाचा विषय होती. शिक्षक आपसात व तिलाही सांगायचे, 'तु आयुष्यात नक्की काहीतरी करून दाखवशील!' मिन्नुला वाचनात विशेष रस होता. त्यामुळे ती शैक्षणिक वर्षांच्या सुरुवातीलाच अभ्यासक्रमाची सगळी पुस्तकं वाचून संपवायची. इतकच नाही, ती पाचवीत होती, तेव्हाच तिने बारावीच्या विद्यार्थ्यांची पुस्तकं वाचून काढली होती. त्यामुळे शिक्षकांचा मिन्नुवरील विश्वास सार्थक होता.

पण मिन्नुचं एसएससीचं वर्ष मात्र खूपच काळजीत गेलं. त्यामुळे तिला तिच्या क्षमतेला साजेसे गुण मिळाले नाहीत, असं तिला अजूनही वाटतं. ती दहावीत गेली तेव्हाच वडिलांनी तिचं शिक्षण थांबवण्याचा निर्णय जाहीर केला. कदाचित या निर्णयामागे गरीबी हे एक कारण असावं. या मुलीच्या शिक्षणाचा खर्च आपल्याला पेलवणार नाही, शिवाय 'ही विकलांग मुलगी शिकून तरी काय करणार?' असाही समज असू शकतो. कारणं काहीही असोत, पण वडिलांच्या निर्णयामुळे मिन्नुचं ते वर्ष नैराश्यात गेलं. ती म्हणते, "मला माहीत होतं. आपण स्वावलंबी झालो, तरच आयुष्य नीट जगता येईल. आणि स्वावलंबी व्हायचं असेल तर शिक्षणाला पर्याय नाही!" त्याकाळात 'आपण वकीलीची पदवी घ्यावी' हे मिन्नुचं स्वप्न होतं. पण वडिलांनी जाहीर केलेल्या निर्णयाने ते धुळीला मिळणार होतं. या चिंतेने ती अभ्यासच करू शकली नाही. तरीही परीक्षेच्या आदल्या रात्री केलेल्या अभ्यासाच्या जोरावर मिन्नुने ६४% गुण मिळवले. बारावीतही ती पहिल्या श्रेणीत उत्तीर्ण झाली. पण भविष्यात आपलं काय होणार? ही चिंता नेहमीच तिला सतावत होती. दुसरीकडे शिक्षकांनाही या अत्यंत हुशार मुलीकडून खूपच आशा होत्या. त्या अपेक्षांचं काहीसं दडपणही मिन्नुवर आलं. त्यामुळेही असेल कदाचित "प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाच्या तुलनेत मी दहावी-बारावीत चांगले गुण मिळवू शकले नाही" असं मिन्नुचं मत आहे.

पण मिन्नुच्याही नकळत तिने स्वतःचं वेगळच विद्यापीठ आपल्या मनात सुरू केलं होतं. ती मिळेल ते वाचत होती. भोवतालच्या व्यक्तींना न्याहाळत होती. त्यातून जगण्याचे धडे तिला मिळत होते. आपल्या निरीक्षण शक्तीच्या बळावर मिन्नुने इंग्रजीवर प्रभुत्व मिळवलं. पण वकील होण्याचं तिचं स्वप्न मात्र आता विरून गेलं होतं.

मिन् ज्या संस्थेत शिकत होती तिथे व्यवसाय कौशल्यांचे प्रशिक्षणवर्ग चालत. या प्रशिक्षणवर्गात येऊन एकदा एका सद्गृहस्थाने बीपीओ कंपनीतील नोकरीची ऑफर दिली. मिन्चं इंग्रजी उत्तम असल्याने तिने ही नोकरी स्वीकारली. त्यामुळे करियरच्या संधीचं नवं दालन तिच्यापुढे उघडलं. या नोकरीचा अनुभव घेत असतानाच मिन् 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' संस्थेच्या संपर्कात आली. संस्थेचे सपन वाघमारे यांनी मिन्मूला संस्थेची ओळख करून दिली. त्यानंतर तिने प्रशिक्षणात सहभागी होण्याचा निर्णय घेतला. या प्रशिक्षणात मिन् व गायत्रीची जानपहचान झाली.

या दोघी मैत्रिणींनी दिल्लीतील बीपीओ कंपनीत नोकरी करण्याचा निर्णय घेतला. मिन्च्या आईने हा निर्णय घेताना तिला खरं पाठबळ दिलं. ती माऊली तिला म्हणाली, "मी अडाणी आहे, मला तुझ्यासारख्या शिकलेल्या मुलीला काही समजवता येत नाही. पण इतकं मात्र कळतं, आलेली संधी सोडू नकोस!" मिन्ची उच्चशिक्षित बहीण या प्रसंगात खूपच काळजी करत होती. पण निरक्षर आईने तिला खंबीर आधार दिला, असं मिन् आवर्जून सांगते.

दिल्लीतील नॉयडा भागात मिन् व गायत्रीने खोली भाड्याने घेतली. मिन्मूला या काळात गायत्रीचा खूपच आधार मिळाला. दोघीही परक्या गावात नोकरीला आलेल्या. पण या नोकरीत त्या एकमेकींचा असा आधार बनल्या की विकलांगतेचा त्या दोघींनाही सहजच विसर पडला.

गायत्री देशांतर्गत सेवांमध्ये काम करू लागली. तर मिन्ने या काळात विविध भाषांचं कौशल्य अवगत केलं. मिन्ची आकलनशक्ती अफाट आहे. त्यामुळे कॉल सेंटरमध्ये आलेल्या फोनवर कुठल्या देशातील व्यक्ती बोलत आहे, हे ती बोलण्याचा ढब ऐकून लगेच हेरते. कॅनेडियन अॅक्सॅंटमध्ये तिने विशेष प्राविण्य मिळवलंय. फ्रेंच, अमेरिकन, ब्रिटीश अशा विविध अॅक्सॅंटच्या कॉल्सवर मिन् सहज संवाद साधते.

आयटी-बीपीओ सारख्या क्षेत्रात कामांचा प्रचंड ताण असतो. जीवघेणी स्पर्धा व टारगेट्स असतात. सेकंदाच्या हिशेबावर इथलं काम चालतं. वरिष्ठांचा रोष कधी, कसा निर्माण होईल सांगता येत नाही. पण या आव्हानांना या मुलींनी समर्थपणे पेललं आहे. त्यांची विकलांगता जराही आडवी आलेली नाही. मिन्ने तर अधिक चांगल्या संधींसाठी पूर्वीची कंपनी सोडून नव्या ठिकाणीही आता आपला ठसा उमटवायला सुरुवात केली आहे. मिन् व गायत्रीसारख्या मुलींनी नवं क्षितिज कवेत घेतलं आहे. ■

भाग
३

विकलांगांचं सामाजिक पुनर्वसन

जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अनुमानानुसार जगातील १०% लोकसंख्येत कुठलं ना कुठलं अपंगत्व आढळतं. पैकी ८०% विकलांग ग्रामीण भागात आढळतात. यातल्या २ ते ३ टक्केच लोकांना पुनर्वसन सेवांचा लाभ मिळतो. खेडोपाड्यात विखुरलेल्या विविध प्रकारच्या विकलांगापर्यंत शासकीय किंवा खासगी/स्वयंसेवी सेवा पोहोचूही शकत नाहीत. विकलांगांचे पुनर्वसन शाळा किंवा आश्रम असाच पारंपरिक दृष्टिकोन आहे. अशा संस्थापर्यंत ग्रामीण भागातील गरीब विकलांग पोहोचूही शकत नाहीत. परिणामी या व्यक्तींना समाज ओझं मानू लागतो. या पारंपरिक दृष्टिकोनाला भेटून निवासी आश्रम शाळांकडेच पाहिले जाते. आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी ने विकलांगांसाठी गावातच उपजिविकेची साधनं उपलब्ध केली. या वैशिष्ट्यपूर्ण उपक्रमातून सन्मानजनक जीवनवाट गवसलेल्या प्रातिनिधिक यशकथा...

वंदना बगमारे

लाखांदूर तालुक्यातील चपराळ मेंढा या छोट्याशा गावातील वंदनाताई ग्रामीण विकलांगांच्या रोल मॉडेल आहेत. पायाने अधू असलेल्या या महिलेनं गावशिव ओलांडून अनेक विकलांगांना बस प्रवास सवलतीचे पास मिळवून दिले, कुणाला निराधार पेन्शन तर कुणाला विकलांगतेचं प्रमाणपत्र मिळवून दिलं! 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'च्या पाठिंब्यातून वंदनाताईनी तालुक्यातली अनेक गावं पिंजून काढली. शेकडो विकलांगांना संघठीत केलं. एकेकाळी दोन वेळच्या अन्नाची ददात असलेल्या या महिलेनं आत्मसन्मानाने आपली रोटी कमावण्याची दिशा विकलांग बंधु-भगिनींना दाखवलीय. आत्मसन्माची ज्योत घेऊन वाटचाल करणाऱ्या वंदनाताई विकलांगांना 'जिंदगानी घडवण्याची' मशाल दाखवताहेत...

► गोपाळा बगमारे हे वंदनाताईचे वडील. अत्यंत गरीब अल्पभूधारक शेतकरी. हातावर पोट असलेल्या या माणसाला चार अपत्य झाली. दोन मुली व दोन मुलगे. वंदनाताई दोन नंबरच्या. केवळ चौथ्या इयत्तेपर्यंत शिकलेल्या गोपाळाभाऊंना आपल्या मुलांनाही शिकवायचं होतं. त्यांनी आपल्या अपत्यांना शाळेत दाखलही केलं. पण दुर्गम खेड्यात शैक्षणिक सुविधांचा अभाव, बेताची आर्थिक परिस्थिती यामुळे ते मुलांना फार शिकवू शकले नाहीत. वंदनाताईंना मात्र शिक्षणाची हौस होती. शिवाय वडिलांवर आपला बोजा पडू नये ही जाणीवही असल्याने ही मुलगी गाव सोडून वसतीगृहात दाखल झाली. लाखांदूरला तालुक्याच्या ठिकाणी वंदनाताईंनी दहावीपर्यंत शिक्षण घेतलं. पण

दहावीत त्या दोन विषयात नापास झाल्या. आता वसतीगृहात राहून शिकणं शक्य नव्हतं. पण आपण काहीतरी शिकून आपल्या पायांवर उभं रहावं असं त्यांना मनोमन वाटत होतं. म्हणून त्यांनी एका शिवणक्लासमध्ये प्रवेश घेतला. या शिवणक्लासची फी होती वर्षाला तीनशे रुपये. ती वडिलांना परवडणारी नव्हती. तरीही मोलमजुरी करून वडिलांनी वंदनाचा हट्ट पुरवला. ती आपल्या चांगल्यासाठीच हट्ट करत्येय हे त्यांच्या लक्षात आलं असावं. वंदनाने ब्लाऊज, फ्रॉक, मनिला इत्यादी शिवण्याचं कौशल्य मिळवलं. त्यानंतर बँकेतून कर्ज घेऊन वडिलांनी तिला एक शिलाई मशीन घेऊन दिली. आता वंदना गावातच शिलाईच्या कामातून घराला हातभार लावू लागल्या.

या मुलीच्या लग्नासाठी वडील खटपट करत होते. पण पायाने अधू असलेल्या या मुलीला स्थळं पाहून जात व नकार देत. काही स्थळं वंदनाला पसंत पडत नव्हती. विकलांग मुलींची लग्नं ही एक आपल्या समाजातील मोठी समस्या आहे. वंदनालाही त्या समस्येचा सामना करावा लागला. अखेर वंदनाने लग्नच न करण्याचा निर्णय घेतला. त्यातच थोरल्या भावाच्या अकाली मृत्यूनंतर वडिलांनंतर घराची जबाबदारी घेणारं कुणी नव्हतं. घरात दोन वेळा चुल पेटणंही मुश्कील व्हायचं. आपल्या लेकरांची जबाबदारी कशी निभावणार हा यक्षप्रश्न वडिलांपुढे होता. वंदनाताईनी ही जबाबदारी पेलली. या काळातच त्या 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'च्या संपर्कात आल्या. संस्थेमार्फत विकलांगांचं संघटन करण्याची प्रक्रिया नुकतीच मुळ धरू लागली होती. या प्रक्रियेतर्गत गावागावातून विकलांगांच्या भेटी घेणं, त्यांच्या समस्या समजून घेणं हे काम सुरू होतं. वंदनाताईनी हे कार्य स्वीकारलं. त्यामुळे त्या शिवणकामासोबतच थोडा अधिक हातभार कुटुंबाला लावू शकत होत्या.

ही भटकंती करताना वंदनाताईनी अनेक विकलांगांशी संवाद साधला. अनेकांच्या समस्या समजून घेतल्या. या प्रक्रियेत त्या कधी कधी निराशही झाल्या. पण खचल्या नाहीत. नकळतपणे त्या कार्यकर्ता झाल्या. मनाची कवाडं खुली झाली.

खेड्यात विकलांगांची सहसा कुणी दखल घेत नाहीत. पण वंदनाताई अशा कुटुंबांना भेटायच्या तेव्हा लोक त्यांना, 'यात तुमचा काय फायदा?' वगैरे तिकरस प्रश्न विचारायचे. २०१३च्या दरम्यान विकलांगांना केंद्र सरकारकडून संजय गांधी निराधार योजनेतून महिना २५० रू. भत्ता मिळत असे. ही रक्कम तुटपुंजी असली तरी ती निराधार-गरीब विकलांगांसाठी किती आधार ठरू शकते याची वंदनाताईना कल्पना होती. एखाद्याला साध्या बसच्या प्रवासात सवलत मिळाली तरी ही अडीचशे रुपयांची मदत मिळवण्यासाठी केलेल्या

प्रवासात सवलत मिळणं काय मोलाचं आहे ते विकलांगानाच कळू शकते. अनेकांकडे विकलांगतेचं प्रमाणपत्रच नसल्याने या दोन्ही सवलतीही मिळत नव्हत्या. म्हणून या कामांसाठी वंदनाताईंनी दहा-बारा गावं पालथी घातली. ग्रामपंचायतीत जाऊन त्या अपंग योजनांची माहिती देऊ लागल्या. कधीकाळी एकदम बुजरी असलेली ही मुलगी अपंगांच्या योजनांबद्दल लोकांना सांगता सांगता खुलून गेली.

गावोगाव भटकताना त्यांची ओळख अमरदीप या एका दलित मुलाशी झाली. त्याला त्यांनी भाऊ मानलं. वंदनाताई कुणबी समाजाच्या. अमरदीपशी त्यांचा सलोखा समाजाला पटत नव्हता. पण अमरदीपची मदत गावोगावच्या भ्रमंतीत होत होती. त्यामुळे विकलांगांचं जग कळत होतं. एक सहृदय भेटला होता. याच काळात त्यांच्या वडिलांचंही निधन झालं. दरम्यानच्या काळात वंदनाताईंच्या धाकट्या बहिणीला दुसरी मुलगी झाली. सलग दोन मुली झाल्याची सबब सांगून बहिणीच्या नवऱ्याने या मुर्लीसकट बहिणीला माहेरी पाठवलं. वंदनाताईंनी आपल्या बहिणीच्या मुलीलाही सांभाळायची जबाबदारी घेतली. आता त्यांचं कुटुंब विस्तारलं. एक 'परजातीय'बंधू, एक नाकारलेली मुलगी नि समाजाने हेटाळणी केलेले अनेक विकलांग यांनाच वंदनाताईंनी कुटुंब मानलं. हातीपायी धड माणसालाही पेलवणार नाही अशी जबाबदारी या विकलांग महिलेने सहज पेलली.

वंदनाताईंनी आपल्या गावातील विकलांग व्यक्तींचा बचत गट स्थापन केला. निराधार पेन्शन योजनेतून मिळणाऱ्या तुटपुंज्या राशीतून गावातले विकलांग बचत करू लागले. दरम्यान संस्थेने या बचत गटाला पायदान विणण्याचं प्रशिक्षण दिलं. लोकांनी टाकलेल्या जुन्या साड्यांपासून पायदान करण्याचं कौशल्य वंदनाताईंनी हस्तगत केलं नि बचत गटातील इतरांनाही शिकवलं. आता वंदनाताईंच्या छोट्याशा गावातील दहा विकलांग पायदान बनवून रोजगारक्षम झालेत. जिथे काहीच रोजगार नव्हता, तिथे काही रुपयांचं काम त्यांच्या हातांना मिळालं. स्वाभिमानाची भाजी-भाकरी मिळू लागली. या कामाची प्रेरणा वंदनाताई ठरल्यात.

वंदनाताईंनी आपल्या शिवणकौशल्याला जोड देत धान्य ठेवायच्या गोणपाटाच्या खोळी बनवणं, गोधड्या शिवणं ही कामंही सुरू केली. त्यामुळे त्या आता पुरेशी कमाई करत आहेत. आपल्या कमाईमधून त्यांनी बहिणीच्या मुलीचं शिक्षण सुरू ठेवलयच, अमरदीप या बंधुचं कॉलेजशिक्षणालाही त्या हातभार लावताहेत. कोण म्हणेल वंदनाताई ही एक विकलांग महिला आहे? बचत गटांनी बनवलेल्या वस्तु विक्रीच्या मेळ्यात वंदनाताईंच्या स्टॉलचं

विशेष कौतुकही झालंय. हे कौतुक विकलांगांच्या स्टॉलचं नव्हतं, तर त्यांनी विक्रीला ठेवलेल्या पायदानांच्या दर्जाचं होतं हे विशेष!

‘तुम्ही इतक्या भटकता ? लोक टिका करत नाहीत का?’ असं विचारल्यावर वंदनाताई म्हणतात, “मी माझी जिंदगानी घडवते ना भाऊ, मग कुणी काय बोललं तर तिकडं मी कशाला लक्ष देवू?” त्यांचा हा आत्मविश्वासच अनेक विकलांगांसाठी प्रेरणाज्योतीप्रमाणे तेवत आहे. ■

कान्हाजी भुते

देसाईगंज तालुक्यातील तुळशी गावच्या कान्हाजी मिर्झींना लोक अदबीने नमस्कार करतात. एरवी दोन्ही हातांनी अधू असलेला हा मनुष्य नमस्कार कसा देणार-घेणार? नमस्काराऐवजी तो हास्यविषयच ठरला असता. पण कान्हाजींनी आपल्यातील होतकरू वृत्तीच्या जोरावर लोकांच्या नजरेत सन्मान कमावलाय. हा माणूस अपंगत्वाला धरून घरी बसून राहिला असता, तर एक अपंग बेरोजगार एवढीच त्यांची ओळख राहिली असती. कान्हाजींनी सन्मानाने जगण्यासाठी अपंगत्वावर मात केलीय...

► विकलांग लोकसंख्येपैकी ३४ % व्यक्तींना संघटीत क्षेत्रात रोजगार मिळाला असल्याचं भारत सरकारची एक आकडेवारी सांगते. त्याचप्रमाणे 'ट्रस्ट फॉर रिटेलर्स अँड रिटेल असोसिएटस् ऑफ इंडिया' (TRRAIN) या खासगी संस्थेने प्रसारित केलेल्या अहवालानुसार भारतात ३६ टक्के विकलांगांना रोजगार मिळाला आहे. या ३६ टक्क्यांतील रोजगार हे मुख्यतः असंघटित क्षेत्रात आहेत. खासगी असो की शासकीय क्षेत्र, विकलांगांना मिळणाऱ्या रोजगारांचं प्रमाण अत्यल्प आहे. भारत सरकारने विशेष कायदा करून विकलांगांच्या रोजगारांचं प्रमाण वाढवण्याची जबाबदारी स्वीकारली आहे. पण देशात एकूणच बेरोजगारीचं वाढतं प्रमाण पाहता, विकलांगांच्या रोजगाराचा प्रश्न सुटणं अजूनतरी खूपच दूरची बात आहे.

या पार्श्वभूमीवर कान्हाजींसारख्या व्यक्तींबद्दलचा आदर वाढतो. कारण कान्हाजींनी सरकार किंवा समाजाच्या उपकारांची वाट न पाहता स्वतःच

आपल्या उपजीविकेचा प्रश्न सोडवला आहे. २००९ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या एका वृत्तानुसार विदर्भात ४८ लाख बेरोजगार तरूण आहेत. गडचिरोली हा तर मागास विदर्भातील आणखीही मागास जिल्हा. अशा जिल्ह्यात विकलांगांना रोजगार संधी त्या काय असणार? पण कान्हार्जींनी मात्र जिद्दीच्या बळावर पोटापुरता का होईना रोजगार मिळवला आहे.

कान्हार्जींच्या हातांना बोटं नाहीत. एका अपघातात लहानपणीच त्यांची बोटं गेली. तो अपघातही कान्हार्जींना आठवत नाही. कान्हार्जी सहा-सात महिन्याचे होते. आई काहीतरी घरकामात मग्न होती. हे छोटं बाळ रांगत चुलीजवळ गेलं, नि आगीत त्याचे दोन्ही हात होरपळले. या अपघातात दोन्ही हातांची बोटं जळून खाक झाली. केवळ एका हाताचं एकच बोट वाचलं. त्या अपघाताने आधीच गरीब कुटुंबात जन्मलेल्या या बाळाच्या नशीबावर राख पसरली.

कान्हार्जींचे वडील माधव भुते यांना वडिलोपार्जित तीन एकर जमीन होती. त्या जमिनीची वाटणी होऊन या कुटुंबाच्या वाट्याला केवळ अर्धा एकर जमीन आली. एवढ्याशा तुकड्यावर गुजराण कशी होणार? या यक्षप्रश्नाने छोट्या कान्हार्जींना घराबाहेर पडण्यास भाग पडलं. कान्हार्जींचं तुळशी हे गाव वडसा या बाजारच्या गावाजवळच आहे. वडशाला अपंग मुलांसाठी एक वसतीगृह होतं. पाचव्या इयत्तेपासून कान्हार्जींनी या वसतीगृहात आश्रय घेतला. कान्हार्जी सांगतात, “या वसतीगृहात दोन वेळचं जेवण मिळत होतं. आणि वर्षाला दोन ड्रेस मिळायचे. म्हणून मी तिथं राहिलो. त्यामुळं आई-वडिलांवरचा थोडासा भार कमी झाला.” कान्हार्जींना आणखी दोन बहिणी व एक भाऊ आहे. “वडिलांना माझ्या दोन बहिणींच्या लग्नाची चिंता होती. मी दहावी पर्यंतचं शिक्षण पूर्ण केलं. तोवर बहिणींची लग्न झाली होती. मग मी वसतीगृह सोडून पुन्हा गावी आलो...” कान्हार्जी सांगतात, “आता मी व माझा भाऊ वडिलांना शेतीत मदत करायला लागलो. दहावीत मी नापास झालो होतो. मला नोकरी मिळणार नव्हती. मग मी काय करणार? मी आई वडील व भावासोबत मोलमजुरी करायला लागलो.”

कान्हार्जी ज्या अपंग वसतीगृहात शिकले तिथे केवळ शालेय शिक्षणाची सुविधा होती. व्यावसायिक कौशल्य शिकवली जात नव्हती. तिथे घेतलेल्या शिक्षणात दहावी नापास या पात्रतेला काही अर्थ नव्हता. त्यामुळे कान्हार्जी आता अकुशल बेरोजगारांच्या वर्गात सामील झाले होते. पण या मुलाचे दोन्ही हात अधु असल्याने रोजगार हमी योजनेतही त्याला काम मिळत नव्हतं. म्हणून मग कान्हार्जी एका बांधकाम ठेकेदाराकडे मजुरी करू लागला.

“गवंडी कामात पुरुषाला २०० आणि महिलांना १०० रुपये रोजंदारी मिळायची.” कान्हाजी म्हणतात, “पण मला ठेकेदाराने तीसच रुपये रोज दिला. मी रोज एक ट्रॉली वाळू चाळून घ्यायचो. काही दिवस मी कुरबुर न करता ते काम केलं.” बाकी मजूर एक ट्रॉली वाळू चाळायला दोन दिवस लावतात. पण कान्हाजी एकाच दिवसात निम्म्याहूनही कमी मजुरीत हे काम करत होते. ठेकेदारासाठी हे खूपच फायदेशीर होतं. ते कान्हाजींच्या लक्षात आलं. म्हणून मग कान्हाजींनी एक छोटासा संप वैयक्तिक पातळीवर केला. कान्हाजींनी काम बंद केलं. आठवडाभर ते मजुरीला गेलेच नाहीत. ठेकेदार त्यांच्या दारावर आला. मग कान्हाजींनी मजुरीत वाढ मागितली. आपल्या कामाचा व अपंगत्वाचा संबंध नाही, हे कान्हाजींनी सिद्ध केलच होतं. त्यामुळे ठेकेदाराला मजुरी वाढवून द्यावी लागली. आता कान्हाजींना बायांना मिळते तितकी म्हणजे दिवसाला १०० रुपये रोजंदारी मिळू लागली. पण कान्हाजींनी ही एक संधी आहे हे ओळखलं.

कान्हाजी म्हणतात, “मग मी गवंड्याच्या हाताखाली काम करायला लागलो. गवंडी वीटा कशा लावतात, पायाचे खड्डे खोदण्याआधी मापं कशी घेतात, ओळंबा कसा लावायचा हे मी नीट शिकून घेतलं...” केवळ निरीक्षणाच्या आधारे कान्हाजींनी गवंडी कामातलं कौशल्य हस्तगत केलं. हे काम करण्यासाठी कान्हाजी त्या काळात रोज सायकलवर ३६ कि.मी. ये जा करत. दूरदूरच्या गावांमध्ये गवंड्यांच्या हाताखाली कान्हाजी जात होते. जवळपास दहा वर्ष कान्हाजींनी अशी मोलमजुरी केली. या काळात त्यांचं अपंगत्व कधीही आड आलं नाही. उलट सातत्याने मन लावून केलेल्या कामामुळे त्यांचं कामातलं कौशल्य वाढतच गेलं. आता ते इतर गवंड्यांपेक्षाही अधिक चपळाईने काम करू लागले होते. लोकांनाही त्यांच्यातील प्रामाणिकपणा व कामाचा झपाटा दिसत होता. मग कान्हाजींनी स्वतःच बांधकामांचे ठेके घेणं सुरू केलं.

दरम्यान कान्हाजींनी लग्नही केलं. सुरुवातीला या ‘अपंग’ मुलाला कुणी मुलगी देत नव्हतं. पण एका स्थळाने या मुलाची कसून चौकशी केली. मुलगा नियमित कामं करतो, दारू-जुगार असं कुठलही व्यसन नाही. पोटापुरती जमीन आहे. या गोष्टी पाहून मुलगी दिली गेली. जीवनाला जोडीदार मिळाल्यानंतर कान्हाजींनी शेळीपालनाचा व्यवसाय सुरू केला.

अल्पभूधारक शेतकऱ्यांमध्ये शेळीपालन हा उत्पन्नाचा एक स्रोत हमखास पाहायला मिळतो. पण सर्वांनाच शेळीपालनातील बारकावे माहित नसतात. कान्हाजींना मात्र कुठल्याही कामातील बारकावे समजून घेऊन कौशल्याने

कामं करायची हौस आहे. त्यामुळे त्यांनी बायकोलाही ती सवय लावली. शेळ्यांचं खाद्य, त्यांची निगा याबाबत काळजी घेऊन कान्हार्जींनी शेळीपालनातून चांगलं उत्पन्न मिळवायला सुरुवात केली.

असे हे स्वावलंबी कान्हाजी २०१९ मध्ये अपंग संघटनेत सामील झाले. वडसा भागात संघटनेचे सदस्य वाढवण्यात कान्हार्जींनी पुढाकार घेतला. गवंडी कामामुळे कान्हार्जींचा खेड्यापाड्यात चांगला लोकसंपर्क आहे. त्यामुळे ते कामाला जातील त्या गावातील अपंगांशी बोलू लागले. या ओळखींमधून त्यांनी संघटनेचा जनतळ वाढवायला सुरुवात केलीय. कान्हार्जींच्या रूपात संघटनेला कौशल्यावर भर देणारा कार्यकर्ता मिळाला आहे. असा कार्यकर्ता ज्याने शासकीय मदतीची वाट न पाहता जिद्दीच्या बळावर रोजगार मिळवलाय! ■

भूपती धाकडे

पायाने अधू असल्याने चालण्याफिरण्याचा परिघ मर्यादीत असला तरी 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी'च्या माध्यमातून भूपती धाकडे जनकल्याण अंपंग संघटनेत सक्रीय झाले नि त्यांच्या व्यक्तीत्वाला नवा आयाम प्राप्त झाला. अंगभूत कलेच्या माध्यमातून भूपतींनी इतर विकलांगांना कुटिरोद्यागाचं प्रशिक्षण द्यायला सुरुवात केली. अंपंगकल्याणात नेतृत्व देतानाच अन्य अत्याचारांविरोधातही त्यांनी आवाज उठवला. भूपतींनी आपल्या गावातील रस्ता मंजुर करण्यातही यश मिळवले. संघटनेतून मिळालेल्या ज्ञानाच्या आधारे आता ते वृद्धांना शासकीय मदत मिळवून देत आहेत...

► नागभीड तालुक्यातील दहा गावांमध्ये भूपती धाकडेची नेहमीच भ्रमंती सुरु असते. त्यापूर्वी अस्थिव्यंगत्वामुळे त्यांच्या फिरतीचा परिघ अत्यंत मर्यादीत होता. आर्थिक परिस्थितीही बेताचीच असल्याने या गरीब-अंपंग माणसाला सार्वजनिक जीवनात फारसं स्थान नव्हतं. भूपती म्हणतात, "संघटनेत सामील होण्यापूर्वी मला मी काय आहे हेच माहित नव्हतं. मी एक दिव्यांग आहे याचीही जाणीव नव्हती. संघटनेमुळे मला ओळख मिळाली. मी दिव्यांग असून माझ्यासारख्या अनेकांना मी मदत करू शकतो हे संघटनेमुळेच मला समजलं..."

भूपतींचे वडील भूमिहीन. रोजंदारीशिवाय उत्पन्नाचा अन्य मार्ग नव्हता. भूपतींनी बारावीपर्यंत शिक्षण घेतलं. त्यानंतर तेदेखील रोजंदारी मजुर म्हणून काम करू लागले. गावात मिळेल ते काम करून ते उदरनिर्वाह करत असत. भूपतींकडे काही अंगभूत कला आहेत. गावातील महिला भरतकाम करत.

त्यांच्याकडे पाहून तेही घरीच काहीतरी विणकाम करत असत. पण फावल्या वेळेतला हा उद्योग होता. आणि फावला वेळही भरपूर होता. कारण त्यांना नेहमीच काम मिळत नसे. २०११ मध्ये भूपती अपंग जनकल्याण संघटनेत सामील झाले. त्यानंतर मात्र त्यांच्या मनाला उसंत मिळेनाशी झाली. आता ते वरचेवर जिल्ह्यातील शासकीय कार्यालयांमध्ये अपंगांच्या समस्या निवारणांसाठी जात असतात. शिवाय गावातील अपंग व्यक्ती व त्यांच्या कुटुंबियांचं समुपदेशन करणे हे कामही त्यांनी विनामोबदला स्वीकारलं आहे.

गावात भूपती धाकडेंनी विकलांग बांधवांचे बचत गट स्थापन केले आहेत. या बचत गटांत अंध, अस्थिव्यंग, मतिमंद व मुकबधिर असे विविध अपंगत्व असलेले सदस्य एका छत्रात आलेत. पंचायत समितीमार्फत अपंग व्यक्तींसाठीच्या बचत गटांची एक योजना आहे. किमान पाच अपंग व्यक्तींनी सलग सहा महिने बचत गट चालवल्यास त्या गटाला १५,००० रुपयांचे अनुदान मिळते. शिवाय व्यवसायांसाठी कर्जही मिळते. पण असे बचत गट फारसे आढळत नाहीत. याचं एक कारण आहे, अनेक अपंगांकडे अपंगत्वाचं प्रमाणपत्रच नसतं. त्यामुळे त्यांच्यासाठीच्या अशा योजनांचा लाभही मिळू शकत नाही. भूपती अपंग संघटनेत सामील झाले, तेव्हापासून बसप्रवासात असो वा कुठेही सार्वजनिक ठिकाणी ते अपंग व्यक्तींची आवर्जून चौकशी करू लागले. त्या व्यक्तीला कसल्याही मदतीची गरज असूदे भूपती त्यांच्या मदतीसाठी प्रयत्न करू लागले. नि सोबतच प्रमाणपत्र नसल्यास ते मिळवून देऊ लागले.

संघटनेत सक्रीय झाल्यापासून भूपतींना अपंग व्यक्तींवरील अत्याचारही प्रकर्षाने जाणवू लागले. त्यांच्या बाळापूर (बुज) या गावात एक अंध मुलगी तिच्या नातेवाईकांकडे आश्रयाला होती. या मुलीला फूस लावून गावातील एकाने तिच्याशी लैंगिक संबंध प्रस्थापित केले. या संबंधातून ती गर्भवती झाली. त्यानंतर त्या पुरुषावर दबाव आणण्याऐवजी या मुलीनेच घराची अब्रू घालवली म्हणून छळ होऊ लागला. या मुलीला जीवे मारण्याचाही प्रयत्न झाला. या केसमध्ये भूपतींनी त्या मुलीला न्याय मिळवून देण्यात कळीची भूमिका निभावली. त्या मुलीच्या अवस्थेची दखल घेऊन भूपतींनी वेळीच हालचाली केल्या. आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी या संस्थेकडे त्यांनी या मुलीची हकीगत नेली. त्यानंतर पोलिस तक्रार झाली. संबंधित पुरुषावर गुन्हा दाखल झाला. त्याला शिक्षाही झाली. गावातील अशा संवेदनशील घटनेत भूपतींसारख्या गरीब माणसाने घेतलेली ठाम भूमिका खूपच महत्त्वाची ठरली.

अन्य एका अशाच संवेदनशील घटनेतही भूपतींची न्यायप्रिय वृत्ती कामी आली. भूपती गावातील एका घराच्या बांधकामात रोजंदारीवर होते. ते काम

करत असताना त्यांना आसपासच्या महिला काहीतरी कुजबुजताहेत असं लक्षात आलं. चौकशी केल्यानंतर तेथील एका खोलीत एक पुरुष दोन छोट्या मुलींना खाऊचं अमिष दाखवून त्यांचं लैंगिक शोषण करत असल्याची बाब समजली. भूपतींनी त्या छोट्या मुलींच्या पालकांना विश्वासात घेतलं. मग त्या मुलींना बोलतं केलं. त्यानंतर संबंधिताची पोलिसात तक्रार दाखल केली गेली. ज्या मुलींचं लैंगिक शोषण होत होतं तिचे पालक अत्यंत गरीब होते. त्यांची तक्रार एरवी कुणी लक्षातही घेतली नसती. पण या घटनेतही भूपतींच्या हस्तक्षेपामुळे न्याय मिळाला.

गावातील एका रस्त्याचे कामही भूपतींच्या प्रयत्नांमुळेच पूर्ण होवू शकले आहे. त्यांच्या घराजवळूनच जाणाऱ्या या कच्च्या रस्त्याची समस्या अनेक दिवस रेंगाळली होती. भूपती म्हणतात, या रस्त्याने गावातला एक अंध माणूस नेहमी ये-जा करायचा. त्याला ठेचकाळून पडताना मी पाहिलं होतं. त्यामुळे हा रस्ता पक्का बांधला गेला तर त्याची समस्या तरी दूर होईल असं मला वाटत होतं. पण अपंग माणूस आपली तक्रार कुणापुढे मांडणार? ही सल भूपतींच्या मनात बरेच दिवस होती. तिला वाचा फोडण्याची एक संधी त्यांच्यापुढे चालून आली. राज्याचे वनमंत्र्यांच्या एका सभेत अपंग संघटनेच्या सदस्यांनाही येण्याचं आमंत्रण मिळालं. गावातील अपंगांना या सभेत घेऊन जाण्याची जबाबदारी अर्थातच भूपतींकडे होती. भूपती या सभेला रिकाम्या हातांनी गेले नाहीत. त्यांनी अपंगांच्या समस्यांची एक यादीच संघटनेच्या लेटरहेडवर लिहिली. मंत्र्यांना द्यायच्या या निवेदनात गावातील रस्त्याची समस्या अपंगांच्या दृष्टीकोनातून मांडण्यात आली होती. हे निवेदन प्रत्यक्ष मंत्र्यांच्या हाती भूपतींना देता आलं नसलं तरी त्यांच्या पीएपर्यंत मात्र त्यांनी ते शिताफिर्न पोचवलं. थोड्याच दिवसात रस्त्याच्या कामाला मंजूरी मिळाल्याचं पत्र संघटनेलाही आलं. रस्ता बांधण्यात आला. अपंग संघटनेने रस्ता बांधकाम मंजूर केलं असल्याची ही जिल्ह्यातील एकमेव घटना होती. या निमित्ताने अपंग कल्याण संघटनेच्या मागण्यांचा परिघ विस्तारला असं म्हणता येईल.

भूपतींकडे भरतकामाचं कौशल्य आहे. या कौशल्यातून ते जुन्या कपड्यांपासून पायदान विणतात. ते कौशल्य त्यांनी संघटनेतील अन्य सदस्यांनाही शिकवलं. त्यासाठी खास प्रशिक्षण वर्ग त्यांनी घेतले. याच कल्पनेतून आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी मार्फत अपंगांनी विणलेल्या पायदानांच्या मार्केटींगची कल्पना आकाराला आली आहे. दिव्यांगांना समाजाने कुचकामी मानू नये, ते समाजात जबाबदारीचं कार्य करू शकतात. हे भूपती धाकडेंनी आपल्या उदाहरणातून सिद्ध केलं आहे. ■

रेखा उर्फ निर्मला चौधरी

कुष्ठरोगाच्या निशाण्या शरीरावर वागवत जगणं सोपं नाही. एखादी व्यक्ती जन्मतःच विकलांग जन्मली तर तिला समाजाकडून सहानुभूती तरी मिळते. कुष्ठरोगामुळे आलेल्या विकलांगतेचं तसं नाही. गैरसमजुती, पूर्वगृह यामुळे कुष्ठरूग्णांना सन्मानाने जगणंच काय सार्वजनिक ठिकाणी वावरणंही मुश्कील होतं. रेखाताईनाही हे सहन करावं लागलं. पण त्यांनी या सर्वांवर मात करून समाजात सन्मानाजनक स्थान मिळवलं आहे...

► एक तरुण रोज दारू पिऊन पत्नीला मारहाण करायचा. तिने माहेराहून सोन्याची चेन आणावी ही त्याची मागणी. या मुलीला जगणं असह्य झालेलं. काही मार्गच सुचत नव्हता. या मुलीच्या आईने रेखाताईशी संपर्क केला. 'माझ्या जावयाला समजावून सांग, तुच त्याला वठणीवर आणू शकतेस!' अशी गळ त्या माऊलीने रेखाताईला घातली. रेखाताई त्या मुलीच्या गावी पोहोचली, नेमक्या त्याच दिवशी त्या तरुणाने दारूच्या नशेत वेगळाच राडा घातला होता. त्याने किटनाशनकाची बाटली पिल्याचं सोंग केलं. त्याची पत्नी घाबरली होती. शेजारपाजारचे बघे जमलेले. रेखाताईने सगळा रागरंग बघितला. त्या तरुणाला चांगलच खडसावलं. त्याच्या पोटात विष गेलेलं नव्हतच. रेखाताईच्या खडसावण्यामुळे तो थोडा भानावर आला. त्यानंतर त्याच्या नाटकाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून रेखाताईने त्याच्या पत्नीला आपल्या गावी आणलं. १५ दिवस झाले तरी बायको परतली नाही, म्हटल्यावर तो तरुण घाबरला. गयावया करून पत्नीला पाठवायची विनंती करू लागला. रेखाताईने त्याला अक्षरशः नाक रगडायला

लावलं. मगच मुलीला त्याच्यासोबत पाठवलं. त्यानंतर बरेच दिवस त्याची दारू बंद होती. नंतर अधूनमधून तो दारू पिल्याची वार्ता रेखाताईच्या कानावर आली, पण बायकोला मात्र त्यानंतर त्याने कधीच त्रास दिला नाही.

दुसरा एक मनुष्य असाच दारू-जुगाराच्या नादाने बायकोला त्रास द्यायचा. सगळी कमाई जुगारात घालवायचा. बायको-मुलांची उपासमार सुरू झालेली. त्याची बायको रेखाताईकडे गाऱ्हाणे घेवून आली. आत्महत्या करून जीवन संपवणं हाच तिला तिच्या समस्येवरील मार्ग वाटत होता. तिची व्यथा रेखाताईने ऐकली. मग गावातल्या चार जाणत्या लोकांसोबत त्या तिच्या गावात गेल्या. तिच्या नवऱ्याला जाब विचारला. रेखाताईच्या व्यक्तीमत्वात असं काही आहे, की तो मनुष्य त्यांच्या पाया पडला. त्यानंतर त्याने जुगाराचा नाद सोडला.

दारू व जुगाराच्या व्यसनातून मुक्त होणं खूपच कठीण असतं. या व्यसनांनी अनेक संसारांची राखरांगोळी केलीय. डॉक्टरही हात टेकतात अशा व्यसनी माणसांना रेखाताईने मात्र सरळ केलय. हे शक्य झालय रेखाताईमधील आत्मविश्वासामुळे! एकेकाळी कुष्ठरोगामुळे हा आत्मविश्वास रेखाताईनी पूर्णतः गमावला होता. अपंग संघटनेत सामील झाल्यानंतर कसलातरी करिश्मा झाला नि ही बाई जणू पुनरुज्जीवित झाली.

जिद्दीपणा हा रेखाताईचा स्थायीभाव. त्याबद्दल त्या एक किस्सा सांगतात. चौथीत असताना एकदा मास्तरांनी या मुलीला जोडशब्द वाचता येत नाहीत म्हणून मारलं. तो अपमान सहन न झाल्याने रेखाताईने आपल्या भावाकडून जोडशब्द तर शिकून घेतलेच, इंग्रजीही शिकायला सुरुवात केली. त्यानंतर नववीपर्यंत ही मुलगी नेहमीच उत्तम गुण मिळवून उत्तीर्ण झाली. दहावीला मात्र ती नापास झाली. यामागेही तिच्या स्वभावातली संवेदनशीलताच कारणीभूत ठरली. एसएससी परिक्षेच्या काळातच एक स्थळ या मुलीला पाहून गेलं. मला शिकण्याची आवड आहे, मग घरचे लोक लग्नाची घाई का करताहेत? या प्रश्नाने रेखाच्या मनाचा इतका ताबा घेतला की ती परिक्षा नीट देवू शकली नाही नि नापास झाली.

पुढे यथावकाश लग्नानंतर ती रेखा मिसारची सासरला येवून निर्मला चौधरी झाली. नवरा बांधकाम मजूरी करायचा. त्याच्या खांद्याला खांदा लावून निर्मलाने कष्ट केले. तिच्या समर्थ सोबतीमुळे नवरा बांधकामांचा ठेकेदार झाला. निर्मलाला एक मुलगी झाली. त्यानंतर मात्र दिवस पालटू लागले. अचानक तिच्या हातांना फोड येवू लागले. बोटं वाकडी झाली. बोटाची काही पेरं झडू लागली. अनेक दिवस आजारच कळला नाही. तीन वर्षे वेगवेगळे उपचार केले. या काळात निर्मलाच्या मनावरही नैराश्याचं सावट आलं. तिची भूक गेली. झोप उडाली.

अचानक ती घेरी येवून बेशुद्ध होत असे. तिच्या आजाराचं स्वरूपच कळेना. अखेर ती माहेरी आली. तिथे एका मैत्रिणीने तिच्या हातांकडे पाहून तिला सरकारी दवाखान्यात जायचा सल्ला दिला. तिथे कुष्ठरोगाचं निदान झालं. त्यानंतर तर आणखीनच आभाळ कोसळल्यागत झालं. अशा रूग्णांना बाबा आमटेंच्या आश्रमात ठेवलं जातं. कारण समाज त्यांना स्वीकारत नाही. हे लक्षात आलं होतं. निर्मलाला आश्रमातही नेलं गेलं. पण ज्यांना समाजाने टाकून दिलय असे कुष्ठरोगी आयुष्यभर आश्रमातच राहतात; हे वास्तव पाहून निर्मलाला त्या आश्रम त ठेवणं तिच्या नवऱ्याला अयोग्य वाटलं. त्यामुळे तिला पुन्हा घरी आणलं गेलं. पुढे तीन वर्षे निर्मला सरकारी दवाखान्यातून औषधोपचार घेत होत्या. पण आता घरात व शेतातलं कुठलही काम त्या करू शकत नव्हत्या. त्यामुळे नवऱ्याने दुसरा विवाह केला.

एकाच कुटुंबात दोन सवती सौख्याने नांदतात असा अनुभव विरळाच आहे. त्यामुळे या सवतींचेही कधीच पटले नाही. कुटुंबात सतत चालणाऱ्या कुरबुरी होत्याच, शिवाय रस्त्याने जाणारा कुणीतरी निर्मलांकडे पाहून अभद्र बोलायचा. कुणीतरी स्पर्श टाळायचं. कुणी यांना पाहून थुंकायचं देखील. या अपमानांमुळे निर्मला एकलकोंड्या झाल्या. एकटीने कुढत बसून त्या नशीबाला दोष देत दिवस काढत होत्या. अशा मनःस्थितीत त्यांना अपंग संघटनेची साथ लाभली.

संघटनेच्या दादाजी दिघोरे या अपंग कार्यकर्त्यांनी निर्मलाताईंना अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र व बस सवलतीच्या पास काढण्याच्या निमित्ताने संघटनेत सहभागी करून घेतलं. या निमित्ताने निर्मलाताईं घराबाहेर पडल्या नि या भ्रमंतीत त्यांना पुन्हा आपलं स्वत्व सापडलं.

अनेक अपंगांकडे प्रमाणपत्र नसते, त्यामुळे त्यांना बस प्रवासात सवलत नि मासिक पेन्शनही मिळू शकत नाही. ही बाब लक्षात आल्यावर निर्मलाताईंनी याच कामात लक्ष घातलं. त्यांच्याच गावात एक देवांगणा नावाची मुलगी आहे. तिला जन्मतः एक हात व पाय नाही. या मुलीला निराधार पेन्शन योजनेतून मासिक अनुदान मिळावं यासाठी निर्मलाताईंनी जिल्ह्याच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांनाही भाग पाडलं. निराधार योजनेतून १८ वर्षे पुर्ण केलेल्या अपंगांनाच सहकार्य मिळतं. पण देवांगणा ही गरीब कुटुंबातली मुलगी. तिची केस अत्यंत प्रभावीपणे निर्मलाताईंनी अधिकाऱ्यांपुढे मांडली. तिला शासकीय मदत मिळवून दिलीच, पण गावातील अन्य विकलांगांसाठीही त्यांनी कर्जयोजना मंजूर करून घेतली. संघटनेच्या सदस्यांना अपंग प्रमाणपत्र आदी मिळवून देण्याच्या निमित्ताने निर्मलाताईं नेहमीच शासकीय कार्यालयात जावू लागल्या. तिथे त्यांना एका फलकावर समाज कल्याण विभागाकडून अपंगांसाठीच्या योजनेची माहिती

दिसली. निर्मलाताईंनी या योजनेबद्दल तपशील जाणून घेतले. गावातील चार अपंगांची कागदपत्र जमवून त्यांनी प्रत्येकाला दहा हजार रूपयांचं कर्ज मिळवून दिलं. त्याचप्रमाणे अपंगांना स्वस्त धान्य योजनेतून ३५ किलो धान्य मिळवून देण्यातही त्यांनी विशेष प्रयत्न केलेत.

आता निर्मला गावातील अपंगांचा बचत गट चालवत आहेत. अपंग संघटनेने स्थापन केलेल्या जिल्हा स्तरावरील अपंग बचत गटांच्या फंडेशनमध्येही त्या महत्त्वाच्या पदावर सक्रीय आहेत. कुष्ठरोगामुळे हरवलेला त्यांचा आत्मविश्वास आता नामशेष झालाय. गावातील सार्वजनिक कार्यक्रमात निर्मलाताईंना आवर्जून सन्मानाने बोलावलं जातय. कोणा कौटुंबिक कलह असो वा अन्य समस्या आता निर्मलाताईंकडे लोक आशेने येतात. कुष्ठरोगाने झडलेली त्यांच्या हातांची बोटं जणू आता लोकांसाठी अदृष्य झालीत. संघटनेचं बळ काय असतं याचं मूर्तीमंत उदाहरण म्हणून लोक आता निर्मलाताईंकडे बोट दाखवतात! ■

शेषराव बर्डे

वठलेल्या झाडाच्या खोडासारखा वाकडा पाय, बेताची उंची, सर्वांगावर टपोरे बारीक-मोठे फोड नि एका डोळ्यावरून नाकावर लोंबणारा एक विद्रुप 'ट्यूमर'. असा माणूस ट्रेनमध्ये लाचारीने भीक मागताना दिसला तर आपण त्याला दयाभावनेने एखादं रुपयाचं नाणं दिलंच असतं. प्राक्तनाने शेषरावांसमोरही तोच पर्याय ठेवला होता. पण अपंग संघटनेने या माणसातलं माणूसपण जिवंत ठेवलय, किंवा असंही म्हणता येईल की, संघटनेमुळे शेषरावांसारखी माणसे लाचारी ऐवजी सन्मानाने जगू लागतात तेव्हा माणूसकी जिवंत असल्याचा प्रत्यय येतो...

► आरमोरी तालुक्यातील वडधा गावात रस्त्यालगतच शेषरावांचं एक ओबड-धोबड घर आहे. त्या घराचा रंग उडालाय. छपराची कौलं कोसळायच्या बेतात आहेत. पाहताक्षणी रया गेलेल्या या घरात असाच कुणी रया गेलेला इसम राहत असावा अशी कल्पना आपल्याला येऊ शकते. त्या घरासमोरच्या झाडाखाली सावलीत तसाच एक इसम दिसतोही. ओबड-धोबड! हेच त्याचं वर्णन असू शकतं.

ग्रीक पुराणकथांत इसाप नावाच्या एका गुलामाच्या दंतकथा प्रसिद्ध आहेत. इसाप हा एक कुबडा-ठेंगणा, दिसायला विद्रुप असा इसम होता. शेषरावांकडे पाहिल्यावर या इसापची आठवण येते. इसापच्या कथांमधून काही संदेश दिले गेलेत. शेषरावांची गोष्टही आपल्याला काही संदेश देत आहे.

डंबाजी बर्डेना हे अपत्य झालं तेव्हा जन्मतःच त्याचा एक पाय वाकडा होता. पसरट चपट्या पायाची वाकडी बोटं नि टाचेपासून गुडघ्याकडे या पायाने

अनपेक्षित वळण घेतलेलं. त्यामुळे या मुलाचं आयुष्य खडतर असणार हे त्या पायाच्या वळणानेच अधोरेखित केलेलं. हे मूल लहान असतानाच त्याची आई त्याला पाळण्यातच सोडून निघून गेली. डंबार्जीनी या बाळाचं पालनपोषण केलं. अत्यंत गरीब परिस्थितीत त्यांनी कसंबसं हे मुल वाढवलं. दुसऱ्या लग्नाचा पर्याय त्यांच्यापुढे होता. पण कदाचित गरीबीमुळेच त्यांनी पुनर्विवाह केला नसावा. जमिनीच्या लहानशा तुकड्यावर ते कसेबसे गुजराण करत असत. शेषरावला थोडं कळायला लागल्यावर तो शाळेत जावू लागला. पण शाळेतली मुलं त्याला 'लंगड्या' म्हणून चिडवत असत. त्याला कुणी मित्रही नव्हते. शिक्षकही त्याच्याकडे दुर्लक्षच करत. अशा शाळेत या मुलाचं मन रमलं नाही. त्याने तिसरीतच शाळा सोडली. मग गावात-शेतात तो कुठेतरी वेळ घालवू लागला. नंतर कधीतरी त्याला गावातल्या एका टेलरच्या दुकानात बसायला ओसरी मिळाली. तिथे बसूनच शेषरावने शिवणकला शिकून घेतली. अस्थिव्यंगामुळे त्याला रोजगारासाठी घराबाहेर पडणं मुश्कीलच होतं; त्यामुळे हा बैठा रोजगार त्याच्या पथ्यावर पडला. शेषराव तारुण्यात येईपर्यंत ब्लाऊज, सलवार वगैरे शिवून थोडीफार कमाई करत होता. वडील आता थकले होते. त्यांनी आपलं शेत दुसऱ्याला बटईने दिलं होतं. त्यातून थोडंफार धान्य मिळत असे.

दरम्यानच्या काळात शेषरावच्या डाय्या डोळ्यावर एक गाठ आली. ती दुखत नव्हती. त्या गाठीसारखेच पण छोटे छोटे फोडही त्याच्या शरीरावर उमटू लागले. शरीर व चेहऱ्यावरील फोडांपेक्षा डोळ्याच्या भुवईजवळची गाठ जरा जास्तच वेगाने वाढत होती. पण उपचारांसाठी डॉक्टरांना दाखवण्याइतके पैसेच शेषरावकडे नव्हते. त्यातच वडिलांनी या मुलाच्या लग्नाचा बेत केला. स्थळं पाहिली जाऊ लागली. एका गरीब मुलीला पाहताच शेषरावने पसंतही केलं. आता लग्नाची तयारी सुरू झाली. लग्नात आपण किमान ठिकठाक दिसावं या आशेने शेषरावला आपल्या डोळ्यावरील त्या गाठीची चिंता सतावत होती. त्यामुळे त्याने गडचिरोलीतील एका सरकारी दवाखान्यातील डॉक्टरांना ती गाठ दाखवली. शस्त्रक्रिया करून ती गाठ काढण्याचा निर्णय डॉक्टरांनी घेतला. लग्नापूर्वी चेहऱ्यावरील ही गाठ तरी नामशेष होईल असं शेषरावला वाटत होतं. पण घडलं भलतच.

भुवईजवळील या गाठीवरील शस्त्रक्रिया डॉक्टरांना प्रथमदर्शनी फारशी कठीण वाटली नव्हती. डॉक्टरांनी दिलासा दिलेला असल्याने शेषरावलाही आशा वाटत होती. त्यामुळे त्याने आपल्या वडीलोपार्जित जमिनीचा छोटासा तुकडा विकून दहा हजार रुपये जमवले. शस्त्रक्रियेची तयारी झाली. पण डॉक्टरांनी या ट्युमरचा पहिला काप घेताच भळाभळा रक्तस्राव सुरू झाला. तो थांबवणं कठीण असल्याचं

लक्षात येताच ती गाठ पुन्हा शिवण्यात आली. पुढे पंधरा दिवस दवाखान्यात राहिल्यानंतर शेषराव नवरदेव बनून बोहल्यावर चढला.

शेषरावची नववधू, वंदना नांदायला आली. पण थोड्याच दिवसात तिला फिट्स येऊ लागल्या. लग्नापूर्वीपासूनच कदाचित या मुलीला हा आजार असावा. पण कुरबुरीशिवाय या नवदांपत्याचा संसार सुरू झाला.

शेषरावच्या माथ्यावरील गाठही आता वाढू लागली होती. हळूहळू ती गाठ इतकी वाढली की तिने शेषरावांचा डावा डोळा पूर्ण झाकून टाकला. त्यामुळे डोळा असूनही शेषरावांना एका डोळ्याने अंधत्व आलं. त्यामुळे शिवणकामही करणं मुश्कील झालं. यथावकाश त्यांना दोन अपत्य झाली. एक मुलगा व एक मुलगी. या मुलांच्या पालनपोषणासाठी शेषरावांची पत्नी वंदनाने मोलमजुरी सुरू केली. मिळेल ते काम करून हे दांपत्य उदरनिर्वाह करत होते. शेषरावांच्या वडिलांचीही थोडीफार मदत होत होती. पण याच काळात वडिलांचंही निधन झाले. आता संसाराची सगळी जबाबदारी वंदनावर आली. शेषरावांना काम जमत नव्हतं. अशा अटीतटीच्या काळात अपंग संघटनेचे अशोक खेवले यांनी शेषरावांना संघटनेत सामील करून घेतलं.

अपंग संघटनेच्या माध्यमातून शेषरावांना एक नवा व्यवसाय सापडला. संघटनेने जुन्या साड्यांपासून पायदान बनवण्याचे प्रशिक्षण शेषरावांना दिले. या व्यवसायामुळे शेषरावांचा वेळही जाऊ लागलाय. शेषरावांची मुलं आता शाळा शिकताहेत. मुलांची आई धुणीभांड्यांचं काम करते. या मायलेकरांचा स्वयंपाक शेषराव करतात. सकाळी यांच्या पोटात दोन घास गेल्यानंतरच हा माणूस पोटात अन्न ढकलतो. स्वयंपाक, घरातली भांडी धुणं वगैरे कामं झाल्यावर दिवसभर घरासमोरच्या झाडाखाली बसायचं. संघटनेकडून पायदान विणायचं काम मिळाल्यास ते विणत बसायचं हा आता शेषरावांचा दिनक्रम आहे.

संघटनेच्या प्रयत्नांमुळेच त्यांना ५२ टक्के अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र मिळालं आहे. ४० टक्के व त्याहून अधिक अपंगत्वाचं प्रमाणपत्र असेल तरच राजीव गांधी निराधार योजनेतून मदत मिळते. पूर्वी डॉक्टर स्वतः पाहून अपंगत्वाचं प्रमाण ठरवत असत. आता ऑनलाईन तपासणी होवून हे प्रमाणपत्र मिळतं. या तपासणीत शेषरावांचं अपंगत्व ५२ टक्के निघालं, त्यामुळे त्यांना निराधार पेन्शन मिळू लागली. एरवी संघटनेचं पाठबळ नसतं तर ही मदत मिळणं मुश्कील होतं. कारण पायाने अधू, त्यात गाडीभाड्यासाठी पैसे नाहीत अशा अवस्थेत शेषराव प्रमाणपत्र मिळवण्यासाठी सिव्हील हॉस्पिटलच्या चकरा मारू शकले नसते. संघटनेच्या प्रयत्नांमुळे त्यांना लगेचच प्रमाणपत्र मिळालं. महिन्याला सहाशे रुपयांची मदत मिळू लागली. बायकोची महिन्याकाठी दोन-तीन हजार रुपये

मोलमजुरी, शेषरावांना मिळणारं अनुदान नि पायदानांच्या कामातून मिळणारे पैसे यातून हे कुटुंब कसंबसं पाच हजारांपर्यंतचं उत्पन्न मिळवू शकत असेल. वडीलोपार्जित शेतजमीन बटईने दिली असल्याने थोडंफार धान्य मिळतं तो एक दिलासा आहे. अन्यथा भीक मागण्याशिवाय शेषरावांकडे पर्याय नाही.

त्यांच्यासारखा ओबडधोबड इसम गयावया करून हात पसरू लागला तर भीक मिळेलही. पण संघटनेने त्यांच्यावर ही लाचारी येऊ दिलेली नाही. अपंग संघटनेचे सदस्य शेषरावांच्या पाठिशी उभे राहिले आहेत. अपंगांच्या बचत गटातूनही त्यांना अडिनडीला सहकार्य केलं जात आहे. या छोट्याशा आर्थिक मदतीपेक्षाही आपले अपंग बांधव आपल्या सोबत आहेत हीच जाणीव शेषरावांना मोलाची ठरत असणार! ग्रीक पुराणकथेतील इसापच्या गोष्टी नितीउपदेश करतात. शेषरावांच्या गोष्टीतही समाजासाठी संदेश आहे - अपंगही माणसेच आहेत! त्यांना सन्मानाने जगायचय! तशा संधी देण्याइतकं आपलं मन मोठं आहे का? ■

२०११च्या राष्ट्रीय लोकसंख्या सर्वेक्षणानुसार भारतात विकलांगांची संख्या २६.८ दशलक्ष आहे. म्हणजे एकुण लोकसंख्येत २.२१ टक्के. साधारणतः १५ दशलक्ष पुरुष नि ११.८ दशलक्ष महिलांशी निगडित ही समस्या आहे. एकुण लोकसंख्येतील ६९% विकलांग ग्रामीण भागात आहेत. लहान बालके नि तरुणांमध्ये वाढणारं अपंगत्व ही आपल्यापुढील एक तीव्र समस्या आहे. समाजात दूर्लक्षित न करता येण्याजोग्या या घटकांचं पुनर्वसन हा कळीचा प्रश्न आहे.

या पार्श्वभूमीवर 'आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी' या संस्थेने विकलांग पुनर्वसनाचा अनोखा प्रयोग केलाय. विकलांगांचं विकलांगांनीच चालवलेलं संघटन, संघटनेतून नेतृत्व व आत्मविश्वाची जोपासना व गाव-परिसरातच स्वावलंबी पुनर्वसन ही या 'कम्युनिटी बेस रिहॅबिलिटेशन'ची त्रिसुत्री.

चार जिल्ह्यांतील हजारो विकलांग या प्रयोगातून संघटीत झालेत. त्याशिवाय संस्थेने विकलांग तरुण-तरुणींसाठी रोजगार मार्गदर्शन केंद्राचाही वैशिष्ट्यपूर्ण प्रयोग केलाय.

अशा पथदर्शनक प्रयोगातून स्वाभिमान व उमेद गवसलेल्या काही निवडक यशकथांचे हे संकलन. डॉ. सतीश गोगुलवार व शुभदा देशमुख यांनी गडचिरोलीसारख्या दूर्गम भागातून उभारलेला हा प्रयोग यशकथांच्या माध्यमातून या पुस्तकात उलगडलाय. या केवळ काही विकलांग व्यक्तींच्या यशकथा नाहीत, तर त्यातून विकलांगांच्या बिकट जीवनाचा, त्यांच्या समस्यांचा व त्यातून वाट काढण्याचा मार्ग दृष्टिपथात येतो.. ही जीवनवाट सर्वांनाच स्फूर्तीदायी वाटेल.

आम्ही आमच्या आरोग्यासाठी

मु. पोस्ट. तालुका : कुसखेडा, जिल्हा : गडचिरोली, पिन : ४४१२०९, महाराष्ट्र.

फोन : (ऑफिस) ०९४२१००६६९९, ०८४१२९०६००४

डॉ. सतीश गोगुलवार : ०९४२२१२३०१६, ०९६८९३७९३२०

email : satish.arogyasathi@gmail.com